Notitie sectorale economische effecten in de scenario's van het CPB
17 april 2020 - EZK/AEP met inbreng van BZK, FIN, I&W, LNV, OCW en SZW

Aanleiding

Op donderdag 26 maart publiceerde het Centraal Planbureau (CPB) vier scenario's voor de impact van het coronavirus op de Nederlandse economie in 2020 en 2021. Deze notitie geeft op basis van een doorrekening door het onderzoeksbureau Panteia en publieke bronnen een inschatting van de economische effecten op sectorniveau binnen deze scenario's.

Kernpunten

- Vooralsnog gaan de openbare analyses van banken en brancheverenigingen uit van een relatief beperkte duur van contactbeperkingen, vergelijkbaar met scenario 1 van het CPB. Dit lijkt met de kennis van nu een te optimistisch beeld. Om meer inzicht te krijgen in de doorwerking van scenario's 2,3 en 4 heeft EZK opdracht gegeven aan Panteia om de effecten op sectorniveau in alle scenario's door te rekenen. Tabel 0 geeft weer hoe de coronacrisis neerslaat in sectoren naar effect op de ontwikkeling van de toegevoegde waarde in 2020.
- De horeca en cultuur, recreatie en overige diensten hebben te maken met een forse krimp, ongeacht het scenario dat gehanteerd wordt. Hiernaast worden ook de sectoren handel, zakelijke dienstverlening, transport, industrie en landbouw hard geraakt. Onder deze sectoren vallen tal van bedrijfstakken en daaronder weer bedrijven waar het op voorhand lastig is uit te vinden wie winnaars en verliezers zijn. Ook bij sectoren die op geaggregeerd niveau weinig last ervaren, kan er onderliggend toch sprake zijn van sterke knelpunten, bijvoorbeeld bij kleine winkeliers binnen de detailhandel.
- Naarmate de crisis langer duurt (scenario 2, 3 en 4) zijn de effecten groter. Het negatieve effect gaat dan ook gelden voor de financiële sector, die in dat geval langs kanalen als de huizenmarkt of oninbare leningen negatieve effecten ondervindt. De mate waarin negatieve effecten zich zullen vertalen in solvabiliteits- en liquiditeitsproblemen voor bedrijven of instellingen is niet alleen afhankelijk van de grootte van de negatieve effecten, maar ook van de buffers die zij hebben. De meest recente cijfers hierover van het CPB (2017) dateren echter van 2014. Het is wenselijk hier een nadere analyse van te maken met recentere cijfers van bijvoorbeeld het aantal faillissementen en het gebruik van kredietfaciliteiten.
- Voornamelijk bedrijfstakken in de dienstensector hebben een relatief korte balans in verhouding tot de loonsom. Als financiering uitblijft, ontbreekt werkkapitaal voor nieuwe activiteiten. De detailhandel, bouwnijverheid en autohandel gebruiken kortlopende schuld om voorraden en handelskrediet te financieren; door financieringsproblemen kan de hele bedrijfsvoering in de knel komen. Dit geldt ook voor sectoren met een sterke omzetdaling in combinatie met relatief hoge andere kosten dan loonkosten.

Tabel 0. Gevolgen van de coronacrisis in 2020 voor verschillende SBI-sectoren, Panteia 202

2020	CEP	CPB-scenario			
		1	2	3	4
Toegevoegde waarde (%)					
A-U Alle economische activiteiten	1,4	-1,2	-5,0	-7,7	-7,3
	CEP	Mutatie ten opzichte van CEP			
A-U Alle economische activiteiten	1,4	-2,6	-6,4	-9,1	-8,7
A landbouw, bosbouw en visserij	0,9	-5,3	-9,7	-14,6	-16,1
B delfstoffenwinning	-11,6	-1,1	-0,6	-0,6	0
C industrie	1,4	-4,7	-7,8	-11,7	-13,3
D-E nutsbedrijven	-0,2	-0,1	-0,8	-0,8	-4,2
F bouw	-2,3	0	-1,4	-3,8	-3,5
G-I handel, vervoer en horeca	1,9	-5	-12,9	-16,6	-14,7
J informatie en communicatie	3,1	0	0	-0,5	-3,2
K financiële dienstverlening	-1,6	-0,3	-1,1	-7,3	-8,8
L verhuur en handel van onroerend goed	2,3	0	-2,8	-5,4	-5,2
M-N zakelijke diensten	1,9	-4	-11,7	-15	-13
O-P overheid	1,1	0	0	0	0
Q zorg	3,7	-1,4	2,1	2,4	3,4
R-U cultuur, recreatie en overige diensten	1,7	-13	-31,4	-33,4	-27,8

Toelichting

De CPB-scenario's

- Deze notitie geeft een inschatting van de sectorale economische effecten in de scenario's van het CPB (zie tabel 2 voor de macro-economische effecten en uitgangspunten). Het CPB gaat in de scenario's uit van het noodpakket dat op 17 maart werd gepresenteerd door het kabinet. Hierin wordt bijvoorbeeld met de NOW-regeling rekening gehouden. Panteia maakt gebruik van de CPB-scenario's en neemt het noodpakket daarom ook indirect mee.
- Voor de definitie van sectoren wordt uitgegaan van de Standaard Bedrijfsindeling (SBI) van het CBS. Naast de sectordoorrekening van Panteia, is er ook gebruik gemaakt van publicaties van andere relevante bronnen zoals de sectoranalyses van ABN-AMRO (27 maart) en Rabobank (9 april) en de publicaties van brancheverenigingen.
- Om meer inzicht te krijgen in de doorwerking van de CPB-scenario's heeft EZK opdracht gegeven aan Panteia om de effecten op sectorniveau in alle scenario's te modelleren. De conceptrapportage van 16 april is gebruikt voor deze notitie. Analyses naar regio en grootteklasse komen daarnaast beschikbaar rond 22 april.
- Vooralsnog gaan de openbare analyses van banken en brancheverenigingen slechts uit van een scenario dat vergelijkbaar is met scenario 1 van het CPB. De Rabobank gaat uit van controle over het virus in juni en ABN AMRO baseert zich op twee maanden.

Tabel 1. Uitgangspunten in de vier CPB-scenario's en de macro-economische effecten

Uitgangspunten	**Scenario 1**	**Scenario 2**	**Scenario 3**	**Scenario 4**
Duur contactbeperkingen	3 maanden	6 maanden	6 maanden	12 maanden
Impact contactbeperkingen	Matig, vooral diensten	Zwaar, ook industrie	Zeer zwaar, in veel sectoren	Zwaar, in veel sectoren (enige adaptatie)
Direct herstel na opheffen contactbeperkingen	Ja	Ja	Nee	Nee
Problemen in de financiële sector	Nee	Nee	Ja	Ja
Grotere problemen in andere landen	Nee	Nee	Matig	Zwaar
Macro-economische effecten	**Scenario 1**	**Scenario 2**	**Scenario 3**	**Scenario 4**
Bbp-groei (%)				
2020	-1,2	-5,0	-7,7	-7,3
2021	3,5	3,8	2,0	-2,7
Werkloosheid (% beroepsbevolking)				
2020	4,0	4,2	6,3	6,1
2021	4,5	5,3	8,4	9,4

Algemeen economisch beeld: het coronavirus raakt alle sectoren

- De coronacrisis raakt alle sectoren. De mate waarin verschilt per sector (zie tabel 3). Momenteel ondervinden de horeca, cultuur en recreatie, dienstverlening, detailhandel, industrie en landbouw de grootste impact.
- Het noodpakket banen en economie van 17 maart jl. voorkomt een neerwaartse spiraal en beperkt blijvende economische schade. Met dit noodpakket kan de overheid de klap echter hooguit deels opvangen. Het wegnemen van personeelskosten helpt, maar veel andere kosten blijven doorlopen. Uitval van vraag en productie leidt in sommige sectoren tot onvermijdelijke ontslagen en solvabiliteits- en liquiditeitsproblemen.
- De sociaaleconomische impact op sectoren is daarnaast afhankelijk van de arbeidssamenstelling binnen de sector. Sectoren die sterk afhankelijk zijn van arbeidsmigranten kunnen problemen ervaren als landsgrenzen gesloten blijven. Bij sectoren met veel flexibele arbeidsrelaties is een sneller oplopende werkloosheid en meer ademruimte

voor ondernemingen te verwachten. Nadeel is dat bedrijven de kosten van de recessie hier grotendeels op werknemers afwentelen. De NOW-regeling probeert dit risico deels op te vangen. Daarentegen worden werknemers in sectoren met relatief meer vaste arbeidsrelaties langer aangehouden waardoor de werkloosheid naar verwachting niet direct oploopt.

- Sommige sectoren zijn belangrijker voor de economie dan ze lijken op basis van hun directe bijdrage aan het bbp. Schokken in meer centrale en verbonden sectoren kunnen bijvoorbeeld makkelijk schokken in andere sectoren veroorzaken omdat zij onderling verbonden zijn.[1]
- Het sectorale beeld is een gemiddelde. De effecten van de coronacrisis kunnen sterk verschillen per organisatie en per scenario binnen dezelfde sector. Een kleinbedrijf met één vaste werknemer heeft bijvoorbeeld minder draagkracht dan een grootbedrijf in dezelfde sector. Ook neemt de detailhandel online toe terwijl de handel in fysieke winkels afneemt. Keteneffecten spelen daarnaast een belangrijke rol. Toeleveranciers van horeca kunnen bijvoorbeeld een grote vraaguitval ervaren, terwijl toeleveranciers van supermarkten juist een toenemende vraag ervaren.
- De mate waarin negatieve effecten zich vertalen in solvabiliteits- en liquiditeitsproblemen voor bedrijven is niet alleen afhankelijk van de duur en grootte van het effect maar ook van de buffers die de betreffende bedrijven hebben. Deze buffers verschillen per sector en per bedrijfsgrootte. De mediane solvabiliteit van het Nederlandse kleinbedrijf is bijvoorbeeld aanzienlijk lager dan van het grootbedrijf (vooral bij kleine horeca- en landbouwbedrijven)[2].
- Hoe langer de beperkende maatregelen aanhouden en het virus zich verspreidt, hoe groter de economische gevolgen zijn. Naarmate de crisis langer duurt, wordt het bijvoorbeeld waarschijnlijker dat er in binnen- of buitenland ook problemen in de financiële sector ontstaan, via de huizenmarkt of door oninbare leningen. De mate waarin een sector internationaal georiënteerd is en gevoelig is voor stagnerende wereldhandel, speelt daarnaast een belangrijke rol voor de directe impact op sectoren. Een mondiale recessie zal ook indirect impact hebben op sectoren die niet het buitenland bedienen. Hiernaast zijn er ook sectoren waarbij conjuncturele schokken pas met enige vertraging in verliezen resulteren. Dit onderschrijft het belang van een korte- en lange termijn analyse.

Recente ramingen van het IMF in april 2020 laten zien dat de Nederlandse belangrijkste handelspartners in goederen en diensten ook in 2020 een economische krimp ervaren door de corona-uitbraak. Voor de uitvoer zijn Duitsland (-7,0%), België (-6,9%), Verenigd Koninkrijk (-6,5%), Frankrijk (-7,2%) en de Verenigde Staten (-5,9%) de belangrijkste partners. De uitvoer van machines en vervoermateriaal, chemische producten, minerale brandstoffen en voeding en levende dieren vormen procentueel het grootste gedeelte van de Nederlandse uitvoer. Internationale vraaguitval zal via deze kanalen doorwerken in de nationale sectorale gevolgen van de uitbraak.

[1] Het betreft de sectoren voedselmiddelenindustrie, landbouw, het bankwezen, de bouw, groothandel, uitzendbranche en de IT-dienstverlening, zie: https://esb.nu/esb/20059101/centrale-sectoren-schokgevoeliger-dan-grootte-doet-vermoeden

[2] https://www.cpb.nl/publicatie/vermogens-en-schulden-van-niet-financi%C3%ABle-bedrijven

Tabel 2. Overzichtstabel van SBI-sectoren en volume ontwikkelingen (verschillende inschattingen, zie toelichting onderin) en arbeidsmarktkenmerken per sector

Sectoren	Solvabiliteitsindicator[3] (gemiddeld) 2008-2014	Aandeel sector in totaal bbp[4] (%)	Werkzame bevolking (dzd. pers)	Aandeel flex (% van werkzame bbv.)	Aandeel zelfstandigen (% van werkzame bbv.)	Aandeel arbeidsmigranten (% van banen, 2017)
A-U Alle economische activiteiten	49		8774	22,5	16,5	10,4
A Landbouw, bosbouw en visserij	40	1,8	170	17,1	55,3	18,5
B Delfstoffenwinning	28	1,2	9	22,2	0,0	15,6
C Industrie	52	12,6	832	17,8	7,3	10,9
D Energievoorziening	49	1,2	31	16,1	3,2	4,8
E Waterbedrijven en afvalbeheer		0,66	31	19,4	3,2	6,5
F Bouwnijverheid	38	5,0	411	13,6	29,9	4,7
G Handel	51	20,5	1293	30,8	13,2	6,8
H Vervoer en opslag	45		417	25,9	9,8	9,5
I Horeca	34		412	52,9	14,8	13,5
J Informatie en communicatie	46	5,2	292	16,1	21,2	12,1
K Financiële dienstverlening	46	7,7	262	11,8	19,1	6,2
L Verhuur en handel van onroerend goed		6,3	66	15,2	21,2	4,4
M Specialistische zakelijke diensten	59	15,1	662	12,1	38,2	9,8
N Verhuur en overige zakelijke diensten	37		473	32,8	15,2	28,0
O Openbaar bestuur en overheidsdiensten		20,2	512	10,9	1,0	3,7
P Onderwijs	41		593	18,2	11,1	7,0
Q Gezondheids- en welzijnszorg	50		1354	17,4	10,8	5,2
R Cultuur, sport en recreatie	34	2,3	182	23,6	40,7	5,5
S Overige dienstverlening	40		179	14,0	41,9	8,7

[3] Deze solvabiliteitsindicator is afkomstig van CPB berekeningen uit de studie 'Schulden en Vermogens van niet-financiële bedrijven' uit 2017. De gebruikte databronnen zijn de BACH- en Amadeus dataset. De weergave van deze indicator laat alleen zien in hoeverre er verschillen zijn in de solvabiliteit tussen sectoren. Het geeft geen inzicht in de spreiding, of de huidige status van solvabiliteit.

[4] De sectorgegevens rondom de arbeidsmarkt en het aandeel van de sector binnen de totale productie van de Nederlandse economie zijn gebaseerd op CBS-gegevens voor het peiljaar 2018. De bbp-cijfers worden voor de sectoren, G-I, M-N, O-Q en R-S gezamenlijk gerapporteerd.

Tabel 3. Overzichtstabel van de doorrekening van de CPB-scenario's naar de ontwikkeling van de toegevoegde waarde en het arbeidsvolume voor de verschillende SBI-sectoren, Pantela 2020

	2020					2021				
	CEP	CPB-scenario				CEP	CPB-scenario			
		1	2	3	4		1	2	3	4
Toegevoegde waarde (%)										
A-U Alle economische activiteiten	1,4	-1,2	-5,0	-7,7	-7,3	1,6	3,5	3,8	2,0	-2,7
A landbouw, bosbouw en visserij	0,9	-4,4	-8,8	-13,7	-15,2	0,9	3,4	2,7	4,7	1,9
B delfstoffenwinning	-11,6	-12,7	-12,2	-12,2	-11,6	-12,1	-12,4	-11,2	-12,5	-13,5
C industrie	1,4	-3,3	-6,4	-10,3	-11,9	1,4	5,6	1,1	1,0	-4,4
D-E nutsbedrijven	-0,2	-0,3	-1,0	-1,0	-4,4	0,4	3,6	3,4	2,2	1,8
F bouw	-2,3	-2,3	-3,7	-6,1	-5,8	1,9	4,0	3,8	-3,3	-5,7
G-I handel, vervoer en horeca	1,9	-3,1	-11,0	-14,7	-12,8	1,5	4,3	7,1	3,3	-4,8
J informatie en communicatie	3,1	3,1	3,1	2,6	-0,1	2,9	4,2	0,3	3,6	2,1
K financiële dienstverlening	-1,6	-1,9	-2,7	-8,9	-10,4	-0,3	0,8	1,7	0,6	-5,8
L verhuur en handel van onroerend goed	2,3	2,3	-0,5	-3,1	-2,9	2,2	2,5	6,1	1,5	-5,1
M-N zakelijke diensten	1,9	-2,1	-9,8	-13,1	-11,1	1,9	3,6	0,0	1,9	-3,7
O-P overheid	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	0,9	1,6	2,7	2,4	1,7
Q zorg	3,7	2,3	5,8	6,1	7,1	3,7	3,9	9,9	3,6	1,1
R-U cultuur, recreatie en overige diensten	1,7	-11,3	-29,7	-31,7	-26,1	1,5	5,8	6,5	3,0	-4,1
Arbeidsvolume (%)										
A-U Alle economische activiteiten	1,2	-1,2	-4,9	-6,7	-6,2	1,0	2,7	3,3	1,7	-2,9
A landbouw, bosbouw en visserij	-2,6	-3,0	-7,3	-10,7	-8,2	-1,3	-1,0	5,0	-2,0	-6,3
B delfstoffenwinning	-14,3	-15,8	-16,0	-15,9	-15,7	-18,3	-18,8	-18,7	-18,9	-19,3
C industrie	0,2	-2,2	-7,1	-10,6	-8,8	-0,6	2,3	2,7	1,4	-8,3
D-E nutsbedrijven	-0,1	-0,1	-1,0	-1,1	-0,9	0,2	1,3	3,6	1,4	1,6
F bouw	1,5	-0,8	-5,0	-5,6	-7,9	1,4	2,1	3,2	0,5	-2,7
G-I handel, vervoer en horeca	1,1	-3,7	-9,2	-11,2	-10,2	0,6	3,7	4,5	2,4	-4,3
J informatie en communicatie	2,1	2,1	2,1	1,7	1,9	1,0	3,0	3,3	2,3	0,3
K financiële dienstverlening	-1,9	-1,9	-1,9	-7,9	-9,6	-2,2	0,5	1,4	-0,8	-10,8
L verhuur en handel van onroerend goed	0,7	0,5	-0,6	-5,5	-4,4	0,6	1,0	0,4	-1,0	-5,1
M-N zakelijke diensten	1,3	-1,6	-7,8	-9,9	-10,3	0,7	2,8	3,7	1,3	-4,5
O-P overheid	1,3	1,3	1,3	1,0	1,3	1,4	1,6	1,3	1,1	0,2
Q zorg	3,1	2,1	4,0	3,8	4,3	3,9	3,3	3,2	3,3	2,6
R-U cultuur, recreatie en overige diensten	0,5	-7,4	-20,0	-21,0	-16,9	0,6	5,3	3,5	1,6	-3,0

Toelichting per sector

A. Landbouw, bosbouw en visserij

Op korte termijn wordt de sector landbouw, bosbouw en visserij bovengemiddeld geraakt door de coronacrisis. Bij een duur van de contactbeperkende maatregelen van 3 maanden bevinden de schattingen voor de toegevoegde waarde ontwikkeling zich tussen -2% en -10%. Het is moeilijk om de sterk negatieve signalen van bijvoorbeeld de groente- en fruitsector en de sierteelt hieraan te spiegelen omdat de gerapporteerde omzetverliezen niet alleen betrekking hebben op de sector, maar ook op de ketenpartners die in de SBI-indeling tot andere sectoren worden gerekend.

Tabel 4. Verwachte volumegroei van de toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector A Landbouw, bosbouw en visserij (j-o-j in % mutaties), Panteia, Rabobank, ABN-AMRO

	2020	2021
Toegevoegde waarde ontwikkeling in %		
I	-4,4	3,4
II	-8,8	2,7
III	-13,7	4,7
IV	-15,2	1,9
Arbeidsvolume ontwikkeling in % (en banen in duizendtallen)		
I	-3,0 (-7)	-1,0 (0)
II	-7,3 (-24)	5,0 (16)
III	-10,7 (-38)	-2,0 (-4)
IV	-8,2 (-31)	-6,3 (-20)
Overige schattingen toegevoegde waarde in %		
Rabobank	-10,0	10,0
ABN AMRO	-2,0	1,0

Algemeen beeld van de sector

- *Kerngegevens* - De sector landbouw, bosbouw en visserij draagt 1,8% bij aan het bruto binnenlands product (bbp) van Nederland, wat overeenkomt met € 11,9 miljard[5]. In de sector zijn zo'n 170.000 mensen werkzaam. De sector is sterk verbonden met de voedingsmiddelenindustrie. Wageningen research schat het totale aandeel van het agrocomplex (inclusief logistiek en andere ketenpartners) op 6,9% van het bbp.
- *Natuurlijk productieproces* - Specifiek speelt voor de sector dat producten vaak kort houdbaar zijn en dat productieprocessen niet zomaar stil gelegd kunnen worden (planten en dieren blijven groeien). Ook laat het productieproces zich kenmerken door natuurlijke processen waardoor er nu besluiten gemaakt moeten worden voor volgend jaar. De producten hebben ook te maken met een lage prijselasticiteit: een verandering in de vraag leidt tot relatief sterke prijsfluctuaties. Mede hierdoor worden in meerdere sectoren onverkoopbare producten nu vernietigd aangezien de oogst- en transportkosten niet worden terugverdiend.
- *Diverse problemen* - De diverse sectoren binnen de landbouw ondervinden momenteel uiteenlopende problemen. Producenten voor de horeca, foodservice en export hebben te maken met een hoge mate van vraaguitval, bijvoorbeeld frietaardappeltelers, eenden sector en de vissers. Hierbij blijkt het tot nu toe onvoldoende mogelijk om deze producten kwijt te kunnen via het retailkanaal, ook al omdat duurdere producten veelal via het horecakanaal worden afgezet. Producenten van luxegoederen, zoals bloemen, ervaren naast een zeer sterke vraaguitval ook logistieke problemen. Als de vraag langere tijd wegblijft, zal door faillissementen het toekomstig aanbod lager uitvallen.

[5] Dit is conform de CBS-indeling. Dit betekent dat bijvoorbeeld de zadensector, de voedingsproductie en de export van landbouwkennis en technologie niet zijn meegenomen. Deze onderdelen bevinden zich wel in de cijfers over het agrocomplex.

- Hiernaast speelt het probleem bij bijvoorbeeld de tuinbouw dat zij moeilijker seizoenarbeiders aan kunnen trekken, waardoor het oogsten van de al gezaaide producten wordt bemoeilijkt. Door de positie in de keten en de verdeling van risico's kan dit betekenen dat de schade voor de landbouwsector groter is dan de toegevoegde waarde voor de sector. Maar een deel van de schade kan worden toegerekend aan partners elders in de keten.
- *Export georiënteerd* - Een belangrijke factor voor deze sector is het buitenland: 70% van de producten worden geëxporteerd. Het verhogen van de binnenlandse consumptie zal dus maar beperkte verlichting geven voor de totale vraaguitval. De vraaguitval wordt vergroot doordat in het buitenland lokaal inkopen wordt gepromoot. De logistieke kosten zijn ook gestegen door het wegvallen van de passagiersvluchten waarmee deze producten meevlogen, door gesloten grenzen en doordat containers elders vast staan. Daarnaast kunnen er ook problemen ontstaan bij de import van essentiële producten, zoals zaadgoed, palmolie (voedselproductie) en soja voor veevoer.
- *Solvabiliteit* - De gemiddelde solvabiliteit van de sector was 40% over de gehele periode van 2008-2014, 8%-punt lager dan het gemiddelde van de totale economie. Hierbij is er sprake van grote spreiding, in grondgebonden sectoren zoals de melkveehouderij is de solvabiliteit hoger dan in sectoren zoals de tuinbouw. Het is vooralsnog onduidelijk hoeveel reserves bedrijven in sector A hebben om de nadelige gevolgen van corona te overbruggen.
- *Arbeidsmarkt afhankelijk van arbeidsmigranten en flexwerkers* - De sector is sterk afhankelijk van arbeidsmigranten en flexwerkers. Ongeveer 18,5% van de totale hoeveelheid banen wordt vervuld door arbeidsmigranten. Het aandeel flexwerkers bestaat uit 17,1%. De hoeveelheid zelfstandigen is binnen de sector ook buitengewoon hoog met 55,3%. Doordat de uitzendbranche tot enige vertekening leidt in de cijfers voor specifieke sectoren waarbij seizoenswerk regulier is, ligt het werkelijke aantal flexwerkers en arbeidsmigranten daar hoger dan een sectorale benadering zou doen vermoeden. Een voorzichtige schatting op basis van een ABU-rapportage laat zien dat er in de landbouw tweemaal zo veel arbeidsmigranten werkzaam zijn als in de officiële statistieken.
- *Dreigende arbeidsmarkttekorten* - Deze afhankelijkheid heeft verschillende effecten op de sector. Enerzijds gaan zij niet gebukt onder doorlopende loonkosten. Anderzijds wordt mede door grensmaatregelen van o.a. Hongarije en Polen, lastiger om arbeid aan te trekken. Mede doordat er in Europa een concurrentiestrijd plaatsvindt om de nog bereidwillige arbeidskrachten. Dit brengt ondernemersrisico's met zich mee voor de productie op korte termijn. Grootste onzekerheid hierbij is de beschikbaarheid van seizoenarbeiders voor het oogstseizoen en de afhankelijkheid van arbeidsmigranten in de verwerkende industrie (o.a. slachterijen). Er zouden gaten opgevuld kunnen worden door gebruik te maken van binnenlandse krachten die in andere sectoren werkloos dreigen te worden. Omdat andere landen via door de overheid opgezette online platforms arbeidskrachten matchen, vissen Nederlandse werkgevers vaak achter het net.

Verwachtingen en signalen uit de sector

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector landbouw, bosbouw en visserij

- De doorrekening laat voor deze sector een sterkere krimp zien dan het gemiddelde van de totale economie. Bij scenario 1 krimpt de toegevoegde waarde van de sector landbouw, bosbouw en visserij met 4,4%. Bij scenario 4 is er al sprake van 15,2% in 2020. In 2021 is er met een groei van 1,9% sprake van enige stabilisatie, ondanks dat er nog forse krimp is van het arbeidsvolume.

Overige analyses

- Op basis van een coronapandemie waarbij de huidige contactbeperkende maatregelen ongeveer 3 maanden van kracht blijven, wordt er een verlies van de bruto toegevoegde waarde geschat in de orde van -2% (ABN AMRO) a -10% (Rabobank) voor 2020.

Signalen uit de sector

- *Landbouw, jacht en dienstverlening voor de landbouw en jacht.* De sector landbouw heeft in 2018 een totaal netto omzet van ongeveer € 20 miljard. De grootste getroffen spelers zijn de

groente- en fruitsector (omzet € 11,4 miljard) en sierteelt (omzet € 9,2 miljard).[6] De groente- en fruitsector verwacht een verlies van € 1 à € 2 miljard. De sierteelt verwacht een verlies van € 2 miljard euro. De gehele subsector produceerde volgens de SBI-indeling in 2018 voor ongeveer € 10 miljard euro aan toegevoegde waarde.

- Er zijn signalen dat boeren terughoudend zijn met het investeren in een nieuwe oogst. De sector is veelal risicoavers en over de looptijd van de huidige situatie is veel onzekerheid. Dit zou betekenen dat er ook volgend jaar problemen zullen zijn.
- *Visserij en kweken van vis en schaaldieren.* De visserij heeft sterk te maken met weggevallen vraaguitval uit de horeca en Zuid-Europa. De productie is ingeperkt vanwege de lage marktvraag. Voor contactbeperkende maatregelen die drie maanden aanhouden wordt de productie-uitval geschat tussen de 13% en 21%. Deze uitval loopt op naarmate de horeca langer dicht blijft. Hier tegenover staat dat de vraaguitval op termijn gedeeltelijk gecompenseerd kan worden door vraag via het niet-horecakanaal. Maar dit substitutie-effect lijkt zich vooralsnog nauwelijks voor te doen.

[6] Dit betreft zelf gerapporteerde cijfers van de sector. Hierdoor is het niet vergelijkbaar met de cijfers volgens de SBI-indeling. Ook onderdelen die onder logistiek, vervoer en industrie zitten vallen hieronder.

C. Industrie

De coronacrisis raakt de industrie hard door een combinatie van stilvallende (internationale) productie en sterk afgenomen (internationale) vraag. Dit is terug te zien in de groeiverwachtingen voor deze sector. De banken gaan de komende drie maanden al uit van een forse terugval in toegevoegde waarde in 2020 (tussen -10 en 11%). Panteia verwacht vergelijkbare terugval slechts in het derde en vierde scenario van het CPB. Het krachtige herstel waar ABN AMRO in 2021 vanuit gaat, is niet terug te zien in andere analyses. Het effect op het arbeidsvolume in de industrie is volgens Panteia in 2020 in alle scenario's negatief. De signalen uit de sector komen overeen met bovenstaande cijfers en analyses.

Tabel 5. Verwachte volumegroei van de toegevoegde waarden en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector C (j-o-j in % mutaties), Panteia, Rabobank, ABN-AMRO

	2020	2021
Toegevoegde waarde in %		
I	-3,3	5,6
II	-6,4	1,9
III	-10,3	1,0
IV	-11,9	-4,4
Arbeidsvolume ontwikkeling in % (en banen in duizendtallen)		
I	-2,2 (-27)	2,3 (+31)
II	-7,1 (-90)	2,6 (+34)
III	-10,6 (-136)	1,4 (+18)
IV	-8,8 (-113)	-8,3 (-98)
Overige schattingen toegevoegde waarde in %		
Rabobank	-11,0	4,0
ABN AMRO	-10,0	8,0

Algemeen beeld van de sector

- *Kerngegevens* - De industrie produceerde in 2018 ter waarde van € 48 miljard, wat overeenkomt met 12,6% van het totale Nederlandse bbp. De activiteiten van de basisindustrie zorgen naast directe werkgelegenheid ook met een multiplier voor omzet in toeleverende bedrijfstakken. Deze bedrijfstakken kennen een hoge mate van regionale concentratie, zoals het industrieel havencomplex van Rotterdam en Brainport Eindhoven. De industriesector is, net als vervoer en opslag, sterk verbonden met andere sectoren. Zo is de voedingsmiddelenindustrie een sector die sterk verbonden is met de landbouw.
- *Aanbodschok* - De industrie kampt allereerst met een aanbodschok die is veroorzaakt door het stilvallen van de Chinese productie en havens in februari. De Nederlandse inkoopmanagersindex voor de industrie (PMI) is in maart met 50,5 net in het groen gebleven. Door een gebrek aan bepaalde onderdelen zijn echter in de derde week van maart de meeste autofabrieken in Europa stilgevallen. Toeleveranciers van de auto-industrie merken eveneens de gevolgen van de uitval van productie.
- *Vraaguitval* - De industrie kan later dit jaar te maken krijgen met grote vraaguitval. De maatregelen die veel landen treffen om het aantal besmettingen te beperken, leiden tot een forse afname van de consumptie. Dat zal leiden tot een toename van het aantal faillissementen en een afname van de werkgelegenheid, wat ook later in het jaar de consumptie zal remmen. Vooral uit de cijfers van ABN AMRO blijkt dat de productie van de industrie weer sterk kan oplopen als de problemen aan de vraag- en aanbodzijde afnemen. Een belangrijke voorwaarde hierbij is dat er geen productiecapaciteit verloren gaat en grootschalig faillissement uitblijft.
- *Arbeidsmarkt* - In 2018 bedroeg het aandeel flexwerkers in de industrie 17,8%. Er werken relatief weinig zelfstandigen in de sector (7,3%). Te verwachten valt dat deze flexwerkers in vergelijking met vaste werknemers in tijden van crisis relatief snel hun baan verliezen.

- *Solvabiliteitspositie* - De solvabiliteitspositie van de Nederlandse industrie is in vergelijking met Oostenrijk, België, Spanje, Frankrijk en Duitsland relatief hoog. Tussen 2008 en 2014 had deze sector, na sector M (specialistische zakelijke diensten), de hoogste gemiddelde solvabiliteitspositie van alle SBI-sectoren, gevolgd door sector G (groot- en detailhandel) en sector Q (gezondheids- en welzijnszorg).

Verwachtingen en signalen uit de sector

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector industrie

- De industrie wordt volgens Panteia in 2020 in alle scenario's geraakt op het gebied van toegevoegde waarde en arbeidsvolume. Opvallend genoeg is de krimp in arbeidsvolume in 2020 in scenario III het grootst, met 10,6%. In 2021 herstelt de sector in bijna alle scenario's. Alleen scenario IV kent een aanhoudende krimp in toegevoegde waarde (-4,4%) en arbeidsvolume (-8,3%) in 2021. Grote onzekerheden zijn de relevante wereldhandel en de ontwikkeling van mondiale waardeketens.

Overige analyses

- Op basis van een coronapandemie waarbij de huidige maatregelen ongeveer 3 maanden van kracht blijven, wordt een verlies van de bruto toegevoegde waarde geschat in de orde van 10 à 11% in 2020. De Rabobank en vooral de ABN AMRO verwachten in 2021 echter terugveer van de productie.
- Het CPB voorzag in scenario I nog geen problemen voor de industrie bij een pandemie van drie maanden. Dit lijkt redelijk optimistisch. Effecten kunnen namelijk eerder optreden langs de bovengenoemde kanalen.
- De PMI van de Nederlandse industrie staat echter vooralsnog boven de 50 punten (een waarde boven de 50 komt overeen met groei). Dit is niet in lijn met de verwachtingen. Hier tegenover staat dat de PMI's van omringende landen sterk gedaald zijn en de Nederlandse PMI dit nog kan volgen.

Signalen uit de sector

- Er is momenteel sprake van een substantiële daling in de vervaardiging van duurzame of niet-essentiële producten, zoals auto's, meubels, textiel, papier en chemische producten. Er is een geringe daling in de productie van tabaksproducten, elektronische en elektrische apparatuur en overige machines en apparaten. In de vervaardiging van voedingsmiddelen en dranken is er zelfs sprake van geringe groei/stabilisatie.

D. Energievoorziening

In 2020 is de krimp in toegevoegde waarde in verhouding met andere sectoren relatief klein en wordt naar verwachting een groot deel ingehaald in 2021, doordat de energievraag zich verplaatst van bedrijven naar huishoudens. De sector is gevoelig voor de ontwikkelingen van de totale productie in Nederland en de werking van productieketens. Daarom is in scenario IV een relatief grote verwachte krimp in toegevoegde waarde en een kleiner verwacht herstel.

Tabel 6. Verwachte volumegroei van de toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector D (j-o-j in % mutaties), Panteia

	2020	2021
Toegevoegde waarde in %		
I	-0,6	2,8
II	-0,8	2,8
III	-0,9	1,5
IV	-4,1	1,6
Arbeidsvolume ontwikkeling in %		
I	-1,3	-0,3
II	-2,2	2,4
III	-2,2	-0,1
IV	-2,0	1,0

Algemeen beeld van de sector

- *Projectuitval* - Duurzame energieprojecten kunnen stilvallen door besmettingsmaatregelen, financiële knelpunten, ontbreken van duurzame materialen en onderdelen, uitval gespecialiseerde arbeid en vertragende overheidsprocessen. Als gevolg verwachten duurzame energieproducenten een forse omzetdaling; een kwart verwacht een daling van 40%.
- *Vraaguitval* - Ook hebben olieraffinaderijen mogelijk te weinig afzet voor een deel van de producten die bij raffinage ontstaan. De energievraag is sterk gerelateerd aan de totale productie van een land. Producenten kunnen in de problemen komen als zij een periode van laagconjunctuur niet kunnen overbruggen. Een sterkere recessie werkt dus door in de energiemarkten
- *Arbeidsmarkt* - In 2018 bedroeg het aandeel flexwerkers in de energievoorziening 16,1%. Er werken relatief weinig zelfstandigen in de sector (3,1%). Te verwachten valt dat deze flexwerkers in vergelijking met vaste werknemers in tijden van crisis relatief snel hun baan verliezen.
- *Solvabiliteitspositie* – Sinds 2011 is de solvabiliteitspositie van de energievoorzieningsector in Nederland verbeterd en is in vergelijking met Europa relatief hoog. De sector ervoer een flinke dip in solvabiliteit in 2009. De positie op nationaal niveau was daarmee het zwakst ten opzichte van alle andere sectoren. Alleen de mijnbouwsector had minder reserves in 2008 en 2012.

Verwachtingen en signalen uit de sector

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector energievoorziening

- In 2020 is de verwachte krimp in toegevoegde waarde relatief beperkt in de eerste drie scenario's. In scenario IV is de verwachting krimp aanzienlijker, doordat alle sectoren zwaar en langdurig geraakt worden. Hierdoor werkt het interactie-effect van de totale productie van Nederland sterk door in de energiemarkten. Desalniettemin, is er in 2021 een verwachte inhaalgroei in volume in scenario I-III. Binnen scenario IV is de verwachte groei minder sterk.
- Het arbeidsvolume zal naar verwachting in 2020 krimpen. In scenario IV is de verwachte krimp relatief kleiner dan in scenario II en III. In 2021 zal naar verwachting het arbeidsvolume onder scenario I en II krimpen, maar het effect hiervan is relatief klein. In de andere scenario's wordt een aantrekking het arbeidsvolume verwacht.

E. Winning en distributie van water; afval- en afvalwaterbeheer en sanering

De werkzaamheden in de distributie van water, afvalwaterinzameling en -behandeling behoort tot de vitale sectoren. Er worden geen dringende problemen in deze sectoren verwacht. De bedrijven in deze sector zetten de werkzaamheden door. Hierdoor zijn de verwachte effecten in verhouding met andere sectoren relatief beperkt.

Tabel 7. Verwachte volumegroei van de toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector E (j-o-j in % mutaties), Panteia

	2020	2021
Toegevoegde waarde in %		
I	0,3	5,2
II	-1,4	4,6
III	-1,1	3,8
IV	-4,9	2,2
Arbeidsvolume ontwikkeling in %		
I	0,8	2,5
II	-0,1	4,6
III	-0,2	2,7
IV	0,0	2,1

Algemeen beeld van de sector

- *Kerngegevens* - De sector winning en distributie van water; afval- en afvalwaterbeheer en sanering kan onderverdeeld worden in winning en distributie van water, afvalwaterinzameling en -behandeling, voorbereiding tot recycling, sanering en overig afvalbeheer.
- *Stabiele sector* - Er worden geen dringende problemen in deze sectoren verwacht. Voor afvalverwerkers blijft de toevoer en verwerking van afval relatief stabiel.
- *Arbeidsmarkt* - Een op de vijf werknemers in de sector is flexwerker. Het aantal zelfstandigen en arbeidsmigranten is relatief klein, respectievelijk 3,2% en 6,5%.

Verwachtingen en signalen uit de sector

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector winning en distributie van water

- De winning en distributie van water wordt volgens Panteia in 2020 in scenario II-IV geraakt op het gebied van toegevoegde waarde. In 2021 is de verwachting dat de sector zich herstelt en vindt er in scenario II-IV een inhaalgroei plaats. De verwachte werkgelegenheidseffecten in 2020 zijn relatief gering, met een verwachte groei onder scenario I. In 2021 zet deze verwachte groei door met een uitschieter onder scenario II.

Signalen uit de sector

- *Winning en distributie van water en inzamelen en zuiveren van stedelijk afvalwater.* Drinkwaterbedrijven, gemeenten en waterschappen behoren tot de vitale sectoren en worden daarom ondersteund met aanvullende maatregelen indien de werking van de sector in gevaar komt. Daardoor is de verwachte impact van het coronavirus vooralsnog beperkt. Zij zijn goed in staat om uitval van personeel op te vangen, drinkwater te produceren en te distribueren, stedelijk afvalwater in te zamelen (gemeenten) en te zuiveren (waterschappen). Bij langer aanhoudende maatregelen zal (niet-)essentieel onderhoud uitgesteld worden. Als dit op de langere termijn leidt tot schade aan het leidingnetwerk, zal de drinkwaterproductie en –distributie mogelijk worden teruggeschroefd. Om zuivering, productie en distributie van water ook op iets langere termijn zeker te stellen zal de aanvoer van chemicaliën en leidingmaterialen moeten worden geborgd. Ook zijn voldoende beschermingsmaterialen nodig voor werkzaamheden in de riolering en delen van de zuivering die noodzakelijk voor de sector.

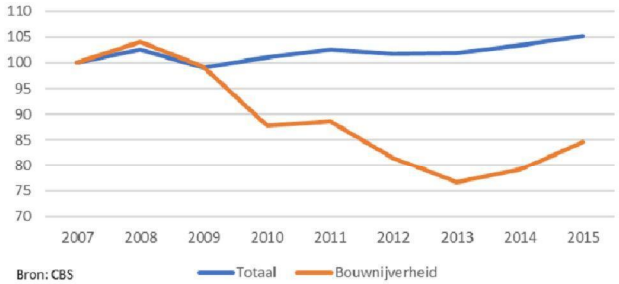
- *Afvalinzameling en –behandeling; voorbereiding tot recycling*. Op dit moment neemt in de afvalsector de hoeveelheid organisch- en GFT-afval van zowel huishoudens- als bedrijfsafval toe. Het overschot wordt tijdelijk verbrand in plaats van gecomposteerd. Daarnaast is de hoeveelheid in bepaalde sectoren (bijv. horeca-, industrieelafval) afgenomen. Tot slot leidt economische neergang door de coronacrisis naar verwachting ook tot minder vraag naar recyclaat. Dit kan tot gevolg hebben dat afval dat eigenlijk zou moeten worden gerecycled, mogelijk laagwaardiger zal moeten worden verwerkt. Mogelijk effect op de korte termijn in de afvalsector is het stilvallen van recycling in bepaalde ketens (m.n. plastics). Op de middellange termijn zal ook de recycling en hoogwaardige toepassing van andere grondstoffen geraakt worden. Hierin zitten veel mkb'ers die afhankelijk zijn van continue toestroom van recyclaat, maar vooral ook afname van hun producten.

F. Bouwnijverheid

De bouw, die in 2018 5% van het Nederlandse bbp bedroeg, wordt hard geraakt tijdens de coronacrisis. Daar waar de banken voor andere sectoren in 2021 inhaalgroei verwachten, blijft de bouw stabiel of krimpt verder. Dit komt deels door het laat cyclische karakter van de bouw (de effecten in de bouw werken pas later door) en de stikstofproblematiek. De cijfers van Panteia in scenario III en IV komen overeen met de cijfers van de banken. Bij de twee mildere scenario's verwacht Panteia wel herstel. De verwachtingen van de EIB zijn fors negatiever dan die van de banken en Panteia. Ook de door BZK en FIN verwachte krimp in toegevoegde waarde is groter dan die van Panteia, omdat BZK en FIN rekenen met effecten vergelijkbaar met de crisis van 2008/2009.

Tabel 8. Verwachte volumegroei van de toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector F (j-o-j in % mutaties), Panteia, Rabobank, ABN-AMRO

	2020	2021
Toegevoegde waarde in %		
I	-2,3	4,0
II	-3,7	4,3
III	-6,1	-3,3
IV	-5,8	-5,7
Arbeidsvolume ontwikkeling in % (en banen in duizendtallen)		
I	-0,8 (-7)	2,1 (+18)
II	-5,0 (-25)	3,2 (+26)
III	-5,6 (-51)	0,5 (+4)
IV	-7,9 (-35)	-2,7 (-25)
Overige schattingen toegevoegde waarde in %		
Rabobank	-6,0	-3,0
ABN AMRO	-4,5	-2,5

Figuur 1. Bbp vanuit productie (bruto toegevoegde waarde basisprijzen, 2007=100

Algemeen beeld van de sector

- *Kerngegevens* – De bouwnijverheid bedroeg 5,0% van het Nederlands bbp in 2018 (CBS).
- Tabel 9 raamt op een andere manier dan Panteia het geschatte effect op de toegevoegde waarde in drie scenario's. Tabel 9 vergelijkt de coronacrisis met de gevolgen van de crisis in 2008/2009 en komt daarmee uit op een aanzienlijk groter effect. Omdat de coronacrisis niet één op één vergelijkbaar is met de voorgaande crisis, zijn de verwachting van tabel 9 waarschijnlijk een overschatting. Voor de raming van de bouwproductie is bij alle scenario's

gekeken naar de toegevoegde waarde van de sector bij constante prijzen (volume-index). In tabel 9 is een inschatting gemaakt van de mogelijke effecten op de toegevoegde waarde van de bouw (op basis van elasticiteit bbp-schok in 2008/2009) als wordt uitgegaan van de verschillende scenario's van het CPB. Op basis van de vorige crisis kan de terugval in twee jaar 26,8% bedragen in scenario III. Waar vraag en financiering relatief snel weg kunnen vallen, lopen projecten in eerste instantie nog door, maar hebben daarna mogelijk een forse en langdurige impact. Risico is dat daarmee capaciteit verloren gaat die daarna weer hard nodig is. Dit geldt voor alle onderdelen van de bouw (incl. GWW).

Tabel 9. Geschat effect op de toegevoegde waarde bouwnijverheid (volume-index) t.e.m. 2021

Contactduur	Volume index basispad *	Omslag tgw door schok	Volume-index na schok
3 maanden (scenario I)	-1,0%	-2,5 %	-3,5%
6 maanden (scenario II)	-1,0%	-26,8%	-27,8%
12 maanden (scenario IV)	-1,0%	-36,9%	-37,9%

Bron: schatting BZK, in samenwerking met FIN.
* Raming EIB jan 2020

- *De bouw heeft een laat cyclisch karakter en is sterk conjunctuurgevoelig. Hierdoor wordt niet alleen in 2020, maar ook in 2021 een sterke neergang verwacht.* Door de lange doorlooptijden van bouwprojecten reageert de bouwproductie met vertraging op veranderingen in de economie, met grotere uitslagen. De grootste terugval in bouwproductie wordt daarom in 2021 i.p.v. 2020 verwacht (EIB, 2020). In 2022-2024 treedt naar verwachting een sterk herstel op, zodat de bouwproductie in 2024 weer bijna volledig is teruggekeerd naar het eerder geraamde niveau voor 2024 (EIB, 2020). De woningmarkt en de economie zwepen elkaar – via veranderingen in consumptie, investeringen en vertrouwen – in een hoogconjunctuur op (DNB, 2018). In een laagconjunctuur trekt de woningmarkt de economie weer naar beneden.
- Factoren die de impact op de bouwsector bepalen zijn: (1) de duur van de coronacrisis, (2) de doorwerking op het vertrouwen in investeerders waardoor investeringsplannen worden uitgesteld en (3) de daadwerkelijke inkomensverliezen door baanverlies.
- *Vraag- en aanbodschok* - De vorige crisis werd niet veroorzaakt door capaciteit van de bouwsector, maar door vraaguitval. Deze crisis kent een vraag- en een aanbodschok.
    - *Aanbodschok - Het aanbod* neemt naar verwachting tijdelijk af door ziekte, het contactverbod (de bouw loopt wel door met het Protocol Samen veilig doorwerken, maar er zijn vertragingen), hapering aanvoer bouwmaterialen en terugloop arbeidsmigranten. Daarnaast neemt zowel op de korte als langere termijn het producentenvertrouwen af i.v.m. onzekerheid over de toekomst (risico van vraaguitval en mogelijke daling huizenprijzen) waardoor projecten worden afgeblazen of uitgesteld. Ook ligt het uitgeven van vergunningen door gemeenten stil. Eerste signalen uit de sector wijzen op vertragingen door uitval van personeel en omzetverlies door vertrek van buitenlandse werknemers en beperkte toegang tot woningen door corona-maatregelen (renovatie en verduurzamingen)
    - *Vraagschok - De vraag* neemt naar verwachting tijdelijk af door het contactverbod (maakt het tijdelijk lastiger om te bezichtigen). Zowel op de korte als langere termijn neemt de vraag af door een afname van het consumentenvertrouwen door onzekerheid over de toekomst (behoud baan en inkomen, ontwikkeling huizenprijzen) en doordat mensen daadwerkelijk hun baan verliezen. Hoe groot dit effect is, hangt af van het verloop van de recessie (V, U, of L-vormig). Op dit moment stagneren nieuwe bouwprojecten al door vraaguitval van kopers en beleggers en gebrek aan financiering. Er wordt rekening gehouden met flinke omzetverliezen door wegvallen van nieuwe investeringen en liquiditeitsproblemen. Uit een eerste enquête van het EIB blijkt dat de offerteverzoeken nu al met een

kwart teruglopen. Dit is een belangrijke indicator van de bouwproductie in de toekomst.

- *Impact op verduurzamingopgave* - De coronacrisis zal ook een negatief effect hebben op de verduurzaming van de gebouwde omgeving.
- *Kleine marges* - Vorig jaar was de productie hoog en werd op de top van de beschikbare capaciteit geleverd. Hierdoor hebben veel bedrijven kunnen werken aan verbetering van de financiële positie en liquiditeit. Ondanks de goede marktsituatie is de winstgevendheid in de sector maar matig verbeterd en zijn de marges nog altijd klein. Dit en het volatiele verloop van liquiditeiten maakt de sector kwetsbaar (ING, 2020).
- *Arbeidsmarkt* – In 2018 bedroeg het aandeel flexwerkers in de bouwnijverheid 13,6%. Het aandeel arbeidsmigranten bedroeg 4,7% en het aandeel zelfstandigen 13,2%. Te verwachten valt dat flexwerkers in tijden van crisis relatief snel hun baan verliezen. In de crisis van 2008/2009 was er een groot verloop aan werknemers met weinig nieuwe instroom.
- Volgens prognoses van EIB (2020) daalt werkgelegenheid in de bouw in 2020-2021 tijdelijk met ongeveer 40.000 arbeidsjaren (-8%). In 2020 is de daling nog beperkt tot 15.000 arbeidsjaren, doordat er eerst productiviteitsverlies optreedt en daarna pas werkgelegenheidsverlies. De daling is geconcentreerd bij de flexibele schil (uitzendkrachten, gedetacheerden, buitenlandse arbeidskrachten). In 2021 is de daling 25.000. Deze slaat neer bij werknemers en zzp'ers. In 2022-2024 treedt krachtig herstel op: waardoor het aantal arbeidsjaren zelfs met 3.000 groeit. Tussen 2009-2014 gingen 80.000 arbeidsjaren verloren. Dit hoge aantal kwam doordat die crisis veel langer duurde (en uitmondde in een Eurocrisis) en door procyclisch beleid. Eerste signalen uit de sector zijn dat de opleidingsplekken worden ingetrokken. Dit kan gevolgen gaan hebben voor de bouwcapaciteit in de toekomst door tekort aan instroom van nieuwe vakmensen.
- *Solvabiliteitspositie* - De solvabiliteitspositie van de bouwnijverheid in Nederland is in vergelijking met Oostenrijk, België, Spanje, Frankrijk en Duitsland relatief hoog. Tussen 2008 en 2014 had deze sector in vergelijking met de andere SBI-sectoren een relatief zwakke gemiddelde solvabiliteitspositie.

Tabel 10. Ontwikkeling arbeidsjaren 2019-2024 in duizendtallen (o.b.v. EIB, 2020)

	2019	2020	2021	2024
Basispad	463	465	458	483
Scenario II CPB	463	448	422	480
Verschil t.o.v. basispad	0	-17	-36	3

Verwachtingen en signalen uit de sector

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector bouwnijverheid

- Panteia gaat in alle scenario's uit van een krimp in toegevoegde waarde in 2020. In scenario III en IV houdt de krimp aan tot en met 2021. Ook de effecten op werkgelegenheid zijn in alle scenario's negatief in 2020. In 2021 neemt het arbeidsvolume alleen in scenario IV niet toe maar af met -2.7%.

Overige analyses

- Verwachtingen van ABN AMRO en Rabobank zijn – uitgaande van een coronapandemie waarbij de huidige maatregelen ongeveer 3 maanden van kracht blijven - dat de bouw hard geraakt wordt: een daling van 4% en 4,5% jaar-op-jaar toegevoegde waarde respectievelijk in 2020 (pakweg tussen de € 1,3 en € 1,5 miljard). Waar de banken voor andere sectoren in 2021 inhaalgroei verwachten, blijft de bouw stabiel of krimpt verder met 0% en 2,5% respectievelijk. Dit komt deels door het laat cyclische karakter van de bouw en de stikstofproblematiek.

Bouwproductie

- EIB (2020) heeft de verwachte impact op de bouwproductie berekend, uitgaande van een bbp-effect van -5% in 2020 (scenario II van het CPB). De verwachte daling van de bouwproductie is 7% in 2020 en 9,5% in 2021 (16,5% in totaal). Het effect is groter in 2021 vanwege de lange doorlooptijden in de bouw. De bouwproductie neemt hierdoor in twee jaar tijd met 1/6 af (11 mld. euro). Bij krachtig herstel van de economie vanaf 2021, trekt de bouw in 2022-2024 sterk aan, met 8,5% per jaar, en wordt het productieverlies voor de bouwsector grotendeels ingelopen. Het woningtekort wordt echter niet ingelopen en neemt door de tijdelijke terugval in productie verder toe (zie hieronder).
- *Voor de bouwproductie werd zonder de coronacrisis voor 2020 en 2021 al een lichte krimp verwacht (-1% in 2020 en 0% in 2021) als gevolg van aanbodrestricties*, zoals stringente regelgeving rond stikstof en PFAS en toenemende ruimtelijke knelpunten (gebrek aan bouwlocaties).

Tabel 11. Bouwproductie toe- of afname in procenten van 2019-2024 (o.b.v. EIB, 2020)

	2019	2020	2021	2024
Basispad	4	-1	0	3,5
Scenario II CPB	4	-7	-9,5	8,5
Verschil t.o.v. basispad	0	-6	-9,5	5

- De bouwproductie neemt hierdoor naar verwachting met 20.000 af, van 77.000 in 2019, naar 55.000 in 2020 en 2021 (EIB, 2020). Hierdoor loopt het tekort nog verder op en blijft het doel van 75.000 woningen per jaar ver uit zicht. Voor het basispad is uitgegaan van de inschatting van EIB die als gevolg van PFAS en stikstof dit jaar op ongeveer 63.000 in 2020 woningen uitkomt. Dit is de productie exclusief transformaties en splitsingen.
- In scenario 1 is de verwachting dat de daling in 2021 weer deels wordt ingehaald en weer richting 58.000 gaat. In scenario 4 is geen sprake van herstel en blijft de bouwproductie in 2021 steken op 55.000. Bij een beperking van de contacten gedurende 12 maanden daalt deze nog verder.
- De verwachte krimp van de bouwproductie in 2020 en 2021 is ongeveer gelijk aan die in 2009-2010. Toen was de daling van de bouwproductie bijna 15%, nu 16,5%. Uiteindelijk halveerde de nieuwbouw (excl. transformaties en splitsingen etc.) tijdens de vorige crisis van 88.000 in 2009 naar 43.000 woningen in 2014 (-51%). Op het dieptepunt verloor de sector bijna een kwart van de toegevoegde waarde, terwijl deze in andere sectoren alweer herstelde (zie figuur 1). Of de impact van de huidige crisis even groot zal zijn is afhankelijk van het scenario. Als de huidige crisis overslaat van de reële economie naar een financiële crisis (scenario III en IV), kan een soortgelijke daling niet uitgesloten worden. Uitgaande van eenzelfde ordegrootte kan de woningbouwproductie in 2023 dalen tot 42.000 woningen.

Tabel 12. Woningbouwproductie in duizendtallen (exclusief transformaties à 10.000 p/j)

	2020	2021	2022	2023	2024
Basispad	63	54	58	62	65
3 maanden (scenario I)	55	58	62	62	65
6 maanden (scenario II)	55	55	54	54	60
12 maanden (scenario IV)	55	55	49	42	50

- Na de vorige crisis liep de woningbouwproductie onvoldoende op om aan de toegenomen vraag te voldoen. Ook in deze inschatting blijft de woningbouw ver beneden het benodigde aantal woningen. Aangenomen kan worden dat net als in de vorige crisis de vraag naar nieuwbouw relatief snel terugvalt en daarna weer relatief snel inhaalvraag zal optreden. Wanneer we gebruik maken van de meest recente bevolkingsprognoses van het CBS loopt het woningtekort verder op tot 5% tot 6% afhankelijk van het scenario. In de laatste prognose neemt migratie toe, al is die toename op korte termijn wel afhankelijk van het verloop van de crisis. In

scenario 3 wordt het tekort groter dan in het basispad met 37.000 woningen en in 68.000 in scenario 4.

Tabel 13. Woningtekort (op basis van Bevolkingsprognose 2018)

	2020	2021	2022	2023	2024
Basispad	364	405	436	447	449
3 maanden (scenario I)	372	409	436	447	449
6 maanden (scenario II)	372	404	453	472	480
12 maanden (scenario IV)	372	392	469	500	518

Eigen berekeningen m.b.t. huizenprijzen, restschulden en transacties bestaande koopwoningen

- Ten aanzien van de woningmarkt is er allereerst gekeken naar het effect op de huizenprijzen, transacties en mogelijke restschulden voor de drie contactduurbeperkingen.
- *De huidige woningmarkt is krap, de hypotheekrente is zeer laag (veel lager dan in 2008) en kent sterk stijgende huizenprijzen.* In het basispad gaat het CPB daarom uit van 12% hogere huizenprijzen tot en met 2021. Deze geraamde stijging dempt het netto-effect van de macro-economische schokken (zie onderstaande tabel, kolom 4). Een bescheiden huizenprijsdaling is in de huidige krappe woningmarkt niet per se ongunstig, zeker niet voor starters. Grotere prijsdalingen kunnen echter ook een aanzienlijke negatieve doorwerking hebben op de particuliere consumptie.
- Voor de schatting is een vergelijking gemaakt met voorgaande crises qua ordegrootte. De twee meest recente huizencrises zijn de crisis van 2008/2009, toen de huizenprijzen daalden met 21%, en de crisis van de jaren '80, toen de huizenprijzen daalden met 35%. Verschil met de crisis van 2008-2009 is dat er nu ook sprake is van een aanbodschok. Dit was ook het geval in de crisis van de jaren '80. Toch is de situatie op de woningmarkt op dit moment het beste te vergelijken met de crisis van 2008-2009, omdat de hypotheekrente tijdens de jaren '80 sterk steeg, wat niet in lijn is met de huidige verwachtingen. Wel was de duur van de huizenprijsdalingen in de crisis ten tijde van 2008/2009 en de jaren' 80 met een gemiddelde periode van circa vier jaar langer dan de scenarioperiode van twee jaar. Ook speelden tijdens de verdere huizenprijsdaling van 2010-2013 andere factoren een rol zoals de Eurocrisis en procyclisch beleid (aanscherping van de leennormen, introductie verhuurderheffing en het beperken van de hypotheekrenteaftrek). Vandaar dat er bij onderstaande schatting alleen is gekeken naar het op de huizenprijzen en transacties effect over twee jaar tijd vanaf de macro-economische schok; de contactbeperkingen (conform opzet CPB-scenario's). Dalende huizenprijzen kunnen echter ook leiden tot negatieve prijsverwachtingen in de jaren erna.
- *De huidige financiële uitgangspositie van banken is sterker dan tijdens de crisis van 2008/2009, doordat die nu grotere buffers hebben.* Scenario 3 en 4 van het CPB gaan echter ook uit van stijgende risicopremies – en daarbij mogelijk ook hogere hypotheekrentes- en problemen voor de financiële sector.
- De geraamde bbp-schok (met negatieve vertrouwens- en inkomenseffecten als gevolg) bij 6 maanden contactbeperkingen en 12 maanden is zeer fors – veel negatiever dan die in 2008/2009 en de jaren '80. Daarnaast loopt de werkloosheid veel sneller op (wat leidt tot snellere inkomensdalingen): eind 2009 waren er 423 duizend werklozen (CBS-Statline), in S4 is dit 850 duizend eind 2021. Het effect op de huizenprijzen in twee jaar tijd is bij deze scenario's dan ook negatiever dan ten tijde van 2008/2009.
- *De positie van huishoudens met een hypotheek is aanzienlijk sterker dan bij de vorige crisis.* Dit komt door de lagere hypotheekschulden in verhouding tot de waarde van de woning (*loan-to-value,* LTV, de aflossingsverplichting en de prijsstijgingen van de afgelopen jaren). Het geraamde effect op potentiële restschulden is daarmee beperkt tot naar schatting 13% in het zwaarste scenario (S4) eind 2021. Tijdens de vorige crisis had ruim een derde van de huishoudens met een hypotheek een potentiële restschuld. Tot slot spelen praktische belemmeringen in de periode van contactbeperkingen een rol, met name voor de doorstroming. Advies is immers zoveel mogelijk thuisblijven waardoor er bijvoorbeeld minder bezichtigingen

plaatsvinden. Een forse daling van de transacties zal op termijn ook leiden tot minder consumptie van woninginrichting zoals keukens, meubels en badkamers.

Tabel 14. Geschat effect op de huizenprijzen, restschulden en transacties tot en met 2021

Contactduur	Huizenprijzen basispad	Omslag hp door schok	Huizenprijzen na schok	Hp met restschuld (nu 4%), 2021K4*	Omslag transacties door schok**
3 maanden (scenario I)	12,0%	-1,3%	10,7%	2%	-4,7%***
6 maanden (scenario II)	12,0%	-17,8%	-5,8%	6%	-43,9%
12 maanden (scenario IV)	12,0%	-27,4%	-15,4%	13%	-57,4%

Bron: schatting FIN, in samenwerking met BZK.
* Simulatie op basis van DNB Loan Level Data
** Basispad van de transacties is constante groei (gelijk aan realisatie 2019)
*** Voor 2020 zal er een aanzienlijk negatiever effect zijn op de transacties. Dit wordt in dit scenario echter grotendeels ingelopen als de contactbeperkingen voorbij zijn.

G. Groot- en detailhandel; reparatie van auto's

De doorrekening van het CPB-scenario II komt grotendeels overeen met de verwachtingen van de Rabobank en ABN AMRO. Beide laten een stevige krimp in 2020 zien maar ook een sterk herstel in 2021. Met name de subsector groothandel heeft te maken met een sterke krimp. Het CBS maakte 16 april jl. ook bekend dat in week 15 de sector groothandel het grootste aantal verklaarde faillissementen had ten opzichte van andere sectoren in die week.

Tabel 15. Verwachte volumegroei van de toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector G (j-o-j in % mutaties), Pantela, Rabobank, ABN-AMRO

	2020				2021			
Scenario	I	II	III	IV	I	II	III	IV
Toegevoegde waarde in %								
Autohandel en -reparatie	-2,3	-6,1	-8,3	-6,4	3,3	1,1	2,5	-1,1
Groothandel	-2,5	-10,1	-15,1	-13,5	5,1	8,2	3,6	-6,1
Detailhandel (niet auto's)	-1,0	-5,1	-7,3	-4,5	3,1	10,3	1,6	-3,7
Arbeidsvolume ontwikkeling in %								
Autohandel en -reparatie	-3,3	-4,9	-5,7	-6,1	1,1	3,1	0,6	-4,1
Groothandel	-3,0	-6,7	-9,6	-8,7	4,7	5,3	3,1	-5,3
Detailhandel (niet auto's)	-2,0	-4,7	-7,2	-4,8	2,9	3,3	2,0	-2,9
Overige schattingen toegevoegde waarde in %								
Rabobank			-7,0				8,0	
ABN AMRO[7]			-8,0				6,0	

Algemeen beeld van de sector

- *Kerngegevens* – Volgens het CBS bedroeg de groot-en detailhandel samen met vervoer (H) en horeca (I) 20,5% van het Nederlands bbp in 2018. De sector heeft in 2019 voor ongeveer 100 miljard euro aan toegevoegde waarde geproduceerd.
- *Vraaguitval* - Het coronavirus treft de non-food detail- en groothandel fors door sterk verminderde vraag, lagere wederuitvoer en het sluiten van winkels. Een beperkt deel van de verkoop bij zowel food als non-food verschuift van de winkelvloer naar online kanalen. Voor sommige productcategorieën betekent uitstel van aankoop ook afstel: niet alle verloren omzet wordt later in het jaar ingehaald. Binnen de handel wordt vooral de groothandel zwaar geraakt door de lagere wederuitvoer en de vraaguitval bij de horeca. Ongeveer een kwart van alle handel is voedsel-gerelateerd zoals van supermarkten en groothandels in voedsel- en landbouwproducten. Bij de groothandel in voedingsmiddelen worden de gespecialiseerde toeleveranciers van de horeca geraakt. Daarentegen kennen de supermarkten een omzetpiek. Dit kan gedeeltelijk worden toegeschreven aan 'hamstergedrag' voor met name de piek in maart, maar ook aan een verschuiving doordat mensen niet meer buiten de deur kunnen eten en slechts een gedeelte hiervan wordt vervangen door afhalen of thuis laten bezorgen.
- *Arbeidsmarkt* – In 2018 bedroeg het aandeel flexwerkers in de groot- en detailhandel een aanzienlijke 30,8%. Een schok in deze sector leidt hierdoor naar verwachting snel tot oplopende werkloosheid. Het aandeel zelfstandigen bedroeg 13,2%.
- *Solvabiliteitspositie* - De solvabiliteitspositie van de groot- en detailhandel is in vergelijking met Europa relatief hoog. Ook had de groot- en detailhandel over de periode 2008-2014 een beter

[7] ABN AMRO heeft een effect geschat voor de sectoren detailhandel en groothandel (retail). Hierbij is de subsector die zich bezig houdt met auto's niet meegenomen.

dan gemiddelde liquiditeitspositie t.o.v. de rest van Europa. Wel ligt de winstgevendheid van deze sector lager dan het Europees gemiddelde.

Verwachtingen en signalen uit de sector

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector groot- en detailhandel

- Panteia heeft er voor gekozen om in plaats van de effecten voor de gehele sector Groot- en detailhandel door te rekenen, de sector op te delen in de drie subsectoren Autohandel en -reparatie, Groothandel en Detailhandel (niet in auto's).
- Wat opvalt is dat met name de ontwikkeling van de toegevoegde waarde van de subsector groothandel sterk negatief is. Dit is wel volgens verwachting omdat de groothandel relatief sterk wordt getroffen door de grote vraaguitval bij de horeca. Verder komt de doorrekening van het CPB-scenario II grotendeels overeen met de verwachtingen voor de gehele sector van Rabobank en ABN AMBRO. Beide schattingen laten een stevige krimp in 2020 zien maar ook een sterk herstel in 2021.

Overige analyses

- Op basis van een coronapandemie waarbij de huidige maatregelen ongeveer 3 maanden van kracht blijven, schat de Rabobank voor de groot- en detailhandel een verlies van toegevoegde waarde van 7,0% in 2020. ABN AMRO gaat uit van een verlies van 8,0% in 2020. Beide banken verwachten dit jaar dus een forse krimp. Zij gaan echter ook beide uit van veerkrachtig herstel in 2021.
- Er is een zeer sterke daling in de handel en reparatie van zowel nieuwe als tweedehands auto's en de handel van lease- en verhuurmaatschappijen en bedrijven in de deelindustrie. Uit de cijfers van RAI Vereniging, BOVAG en RDC blijkt dat in maart 2020 23,4% minder nieuwe personenauto's zijn geregistreerd dan in maart 2019 (29.496 ten opzichte van 38.507). Tot en met maart werden in totaal 103.203 nieuwe personenauto's geregistreerd, tegen 115.451 in het eerste kwartaal van 2019, oftewel een min van 10,6%.

H. Vervoer en Opslag

De sector vervoer en opslag heeft samen met de sectoren industrie en horeca, op dit moment het meest last van de coronacrisis. Bij contactbeperkende maatregelen van 3 maanden wordt een krimp tussen de 2,8 en 9% verwacht. Het verwachte herstel in 2021 komen in de drie analyses overeen. De impact van de coronacrisis op de vervoer- en opslagsector verschilt echter zeer per onderliggende subsector.

Tabel 16. Verwachte volumegroei in toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector H (j-o-j in % mutaties), Panteia, Rabobank, ABN-AMRO

	2020	2021
Toegevoegde waarde in %		
I	-2,8	3,6
II	-10,3	4,0
III	-14,1	4,0
IV	-13,9	-3,5
Arbeidsvolume ontwikkeling in % (en banen in duizendtallen)		
I	-3,3 (-21)	3,1 (+22)
II	-7,6 (-49)	5,7 (+37)
III	-10,3 (-68)	2,7 (+18)
IV	-10,0 (-66)	-4,6 (-27)
Overige schattingen toegevoegde waarde in %		
Rabobank	-9,0	4,0
ABN AMRO	-6,0	4,0

Algemeen beeld van de sector

- *Kerngegevens* – In de sector vervoer en opslag zijn ongeveer een half miljoen mensen werkzaam en heeft een jaarlijkse omzet van rond de 94 miljard euro. Vervoer is een brede sector met ondernemingen met activiteiten gericht op zowel personenvervoer, goederenvervoer en vervoer over land, water en door de lucht. De sector vervoer en opslag wordt ook wel aangeduid als de sector transport. Vervoer over water vormt voor Nederland een belangrijk onderdeel van deze sector met Rotterdam als grootste haven van Europa. Meer dan 90% van de wereldwijde handelsvolumes worden per schip vervoerd en onze havens vormen daarmee dus een belangrijk knooppunt voor het goederenverkeer.
- *Sterke verbinding met andere sectoren en het buitenland* - De transportsector is rechtsreeks afhankelijk van ontwikkelingen van de rest van de economie. Waar productie- of handelsactiviteiten afnemen of stilvallen, vertaalt zich dat vrijwel direct in het wegvallen van winstgevendheid van transportondernemingen. Tevens is de sector afhankelijk van de ontwikkelingen van contactbeperkende maatregelen in het buitenland.
- *Arbeidsmarkt* - In 2018 bedroeg het aandeel flexwerkers in de sector 25,9%. Er werken relatief weinig zelfstandigen in de sector (9,8%). Het totale aantal arbeidsmigranten binnen de sector ligt op 9,5%. Binnen de logistiek en transportsector ligt dit veel hoger, daar zijn relatief veel arbeidsmigranten werkzaam binnen de uitzendbranche. In 2018 waren van de uitzendkrachten zonder Nederlands paspoort 29% werkzaam in de logistieksector en 4% in de transportsector. Te verwachten valt dat deze flexwerkers in vergelijking met vaste werknemers in tijden van crisis relatief snel hun baan verliezen.
- *Solvabiliteitspositie* - De solvabiliteitspositie van de industrie is in vergelijking met Europa relatief hoger. Opvallend is dat de solvabiliteit in het vervoer en opslag fluctueert in een patroon: om het jaar stijgt de positie door een daling naar ongeveer hetzelfde niveau.

Specifieke sectorale ontwikkelingen

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector vervoer en opslag

- De industrie wordt volgens Panteia in 2020 in alle scenario's geraakt op het gebied van toegevoegde waarde en arbeidsvolume. Opvallend genoeg is de krimp in toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 in scenario III het grootst. In 2021 herstelt de sector in bijna alle scenario's. Echter scenario IV kent een aanhoudende krimp in toegevoegde waarde (-3,5%) en arbeidsvolume (-4,6%) in 2021.

Overige analyses

- Op basis van een scenario waarbij de huidige beperkende maatregelen ongeveer 3 maanden van kracht blijven, wordt een verlies van de bruto toegevoegde waarde geschat in de orde van 6 tot 9% in 2020 verwacht. De Rabobank en ABN AMRO verwachten in lijn met Panteia in 2021 een terugveer van de productie.

Signalen uit de sector

- *Luchtvaart.* Als gevolg van het coronavirus en contactbeperkende maatregelen ervaart de luchtvaartsector groot omzetverlies door afname van commerciële vluchten in Europa van circa 80%. Uit cijfers van IATA zijn de getallen voor de passagiersluchtvaart in Nederland ongeveer 4,4 mld. dollar inkomstenderving, ruim 23 mln. minder passagiers en een potentieel verlies van tegen de 130.000 banen. Tevens werkt een afname van vliegbewegingen door in een omzetverlies in de goederenvervoersector.
- *Logistiek systeem en goederenvervoer.* De goederenvervoersector is rechtsreeks afhankelijk van ontwikkelingen van de rest van de economie. Waar productie- of handelsactiviteiten afnemen of stilvallen, vertaalt zich dat vrijwel direct in het wegvallen van winstgevendheid van transportondernemingen. Volgens branchevereniging TLN daalde de omzet sinds de uitbraak met 21%, werd 22% ontslagen en maakte 21% gebruik van noodmaatregelen. Binnen deze sector heerst een zeer verschillend beeld. Zo hebben sommige wegvervoerders een grotere vraag (supermarkt, farma), terwijl andere sectoren te maken hebben met een terugloop of stilstand. Een eerste schatting van terugloop op dit moment gaat uit van enkele tientallen procenten. In bepaalde deelmarkten (sierteelt, autotransport) kan dat percentage nog veel hoger zijn. We hebben momenteel geen duidelijke aanwijzingen dat de contactbeperkingen een extra effect hebben op het vrachtverkeer, wel door een bbp-daling een daling van 6% in vrachtverkeer.
- *Spoorgoederenvervoer.* Op basis van Informatie uit het Havenbedrijf Rotterdam, ProRail, het KiM en de Spoorgoederensector wordt onderaan de streep circa 30% minder omzet in 4 maanden verwacht. In deze sector wordt rekening gehouden met een omzetverlies in het spoorgoederenvervoer over 2020 van zeker 20%. Bij aanhoudende beperkingen kunnen de voorgenoemde percentages verdubbelen. Het spoorgoederenvervoer is afhankelijk van de ontwikkelingen in Duitsland. Een recessie daar leidt langjarig tot 15% minder omzet.
- *Openbaar vervoer.* Op de korte termijn verwacht de sector binnen het regionale openbaar vervoer een omzetdaling van 75-120 mln. euro per maand. Voor de Nationale Spoorwegen is afhankelijk van de duur (2-4 maanden) een totale schade van 250-800 mln. geschat. Op de (middel)lange termijn zijn de sectorale effecten moeilijk in te schatten. Dit heeft te maken met hoe de buitenlandse moedermaatschappijen zullen reageren op een mogelijke coronacrisis die 4-12 maanden duurt. Tevens zal bij het geleidelijk opheffen van contactbeperkende maatregelen, het herstel van de reizigersaantallen zijn beperkingen hebben.
- *Taxivervoer.* Op dit moment worden in het taxivervoer circa 80% minder ritten gereden die een geschatte omvang hebben van 0,5 mld. euro (Brancheverenigingen KNV, d.d. 17 maart jl.). Binnen scenario I zullen zzp'ers en kleine ondernemers op met name op de markt voor straattaxivervoer uittreden. Effect voor consumenten in grote steden is naar verwachting beperkt, maar in landelijk gebied is dit wel een mogelijkheid. Binnen scenario II zullen

middelgrote ondernemers in zowel straattaxivervoer als contractvervoer uittreden. Uitval van contractvervoer is problematisch voor de doelgroepen zorgvervoer en WMO. Mogelijke stillegging van de opleiding van nieuwe chauffeurs kan tot een tekort leiden. Uiteindelijk zullen ook de grote(re) vervoerders in problemen komen.

- *Vervoer over water.* Onder vervoer over water valt zowel personenvervoer als goederenvervoer. Een eerste indicatie van de economische schade door omzetdaling en annulering voor de binnenvaart als gevolg van de corona crisis is 120 mln. euro per maand. De zeevaart verwacht in het komende kwartaal een omzetdaling van meer dan 50% in het personenvervoer en 20-40% in het goederenvervoer. De omzet van de zeevaartsector die aan de Nederlandse economie is toe te rekenen was in 2018 € 6,1 mld. Daar komt nog bij dat de binnenvaart en zeevaart internationaal opererende sectoren zijn. De economische impact zal daardoor groter zijn. De binnenvaart heeft kleine buffers en relatief meer tijd nodig om te herstellen van een crisis.

I. Horeca

De horeca wordt van alle sectoren het hardst geraakt door de coronacrisis (zie bijlage blz.42-43). Verliezen in toegevoegde waarde kunnen in 2020 wel oplopen tot 32,2%. Ook werknemers worden geraakt; het arbeidsvolume kan in 2020 afnemen met 24%. De cijfers van de Rabobank en ABN AMRO gaan uit van veerkrachtig herstel in 2021. De doorrekening van Panteia laat echter zien dat, alhoewel herstel verwacht wordt, een zeer krachtig herstel onwaarschijnlijk is. Mogelijk komt dit door onvermijdelijke faillissementen die het herstel vertragen.

Tabel 17. Verwachte volumegroei van de toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector I (j-o-j in % mutaties), Panteia, Rabobank, ABN-AMRO

	2020	2021
Toegevoegde waarde in %		
I	-11,3	5,8
II	-30,1	9,9
III	-32,2	4,3
IV	-26,9	-6,5
Arbeidsvolume ontwikkeling in % (en banen in duizendtallen)		
I	-8,5 (-48)	5,3 (+26)
II	-24,9 (-131)	4,8 (+23)
III	-24,3 (-138)	2,2 (+9)
IV	-23,7 (-136)	-5,0 (-22)
Overige schattingen toegevoegde waarde in %		
Rabobank	-18,0	22,0
ABN AMRO	-15,0	10,0

<u>Algemeen beeld van de sector</u>

- *Kerngegevens* – De horecasector maakt volgens het CBS samen met handel en vervoer 20,5% van het bbp uit in 2018.
- *Forse krimp door vraag- en aanboduitval.* De horeca krijgt flinke klappen te verduren. Restaurants en cafés zijn sinds 15 maart gesloten. De productie is hier vrijwel stilgevallen. Ook hotels draaien veel minder omzet door het wegblijven van toeristen en zakelijke reizigers. Daarnaast worden vrijwel alle evenementen, waar de horeca ook geld aan verdient, afgezegd en is het onbekend wanneer de situatie weer op een normaal niveau is. Restaurants kunnen via een afhaalloket nog wel afhaalmaaltijden verkopen. Dit geldt ook voor cafetaria's. Ook het bezorgen van maaltijden is nog toegestaan. Na bekendmaking van de sluiting was er een sterke toename te zien van het aantal restaurants dat bezorgmaaltijden aanbiedt. Het aantal pin-transacties bij ING daalde op dinsdag 17 maart 2020 met 80% in restaurants en cafés ten opzichte van dezelfde dag in 2019. Ook volgens de banken slaat de groei in de horeca om in een forse krimp, met het zwaartepunt in het tweede kwartaal. Er is nauwelijks sprake van een inhaaleffect in het derde en vierde kwartaal, omdat men niet-gebruikte diensten hier doorgaans niet tweemaal na elkaar gebruikt. Als de consumptie aantrekt zal ook productie van de horeca opveren. Het opveren van de consumptie is echter sterk afhankelijk van de duur en diepte van de coronacrisis. Faillissementen kunnen een sterke opveer belemmeren.
- *Arbeidsmarkt* - In de horeca werken relatief veel flexibele arbeidskrachten: in 2018 was 52,9% van de werknemers flexwerker. Daarnaast werkte 14,8% als zelfstandige. Flexibele werknemers verliezen in tijden van crisis relatief snel hun baan. Een groot deel van de werknemers in de horeca is echter student. Studenten kunnen terugvallen op studiefinanciering van de Dienst Uitvoering Onderwijs.
- *Solvabiliteitspositie* – De solvabiliteitspositie van de horeca is net iets sterker dan die in Oostenrijk, België, Spanje, Frankrijk en Duitsland. Tussen 2008 en 2014 had deze sector in

vergelijking met de andere Nederlandse SBI-sectoren een relatief zwakke gemiddelde solvabiliteitspositie.

Verwachtingen en signalen uit de sector

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector horeca

- Vooral in scenario II, III en IV wordt de horeca uitermate hard geraakt. De effecten op toegevoegde waarde variëren in deze scenario's tussen de -26,9% en -32,2% in 2020. Ook de werkgelegenheid lijdt onder de coronacrisis: in drie scenario's neemt het arbeidsvolume af met minstens -24% in 2020. In scenario I, II en III herstelt de sector in 2021 op het gebied van toegevoegde waarde en arbeidsvolume. In scenario IV houdt de krimp in toegevoegde waarde en arbeidsvolume echter (in lichtere) vorm aan.

Overige analyses

- Op basis van een coronapandemie waarbij de huidige maatregelen ongeveer 3 maanden van kracht blijven, worden de toegevoegde waardeverliezen door de Rabobank en ABN AMRO respectievelijk geschat op 18% en 15% verlies in 2020. Beide banken gaan daarentegen uit van een veerkrachtig herstel in 2021. Al binnen dit scenario blijft de verwachtte productie in 2021 achter bij de productie in 2019.
- Ondanks noodoplossingen van bijvoorbeeld online bezorging van eten verwacht ING voor de horeca een omzetdaling van 80 à 90% in de maanden april en mei. Het CBS constateerde in de eerste week van april een toename van het aantal faillissementen in de horeca.

Signalen uit de sector

- De signalen die ontvangen worden uit de sector komen overeen met de cijfers: er is sprake van een zeer sterke daling in logiesverstrekking en eet- en drinkgelegenheden. Hoe langer de contactbeperkende maatregelen aanhouden, hoe harder de klappen vallen.

J. Informatie en communicatie

Voor de sector Informatie en communicatie worden beperkte gevolgen verwacht voor zowel 2020 als 2021. Binnen de sector kan er sprake zijn van substantiële spreiding: drukkerijen, uitgevers, tv- en filmproducenten kunnen een krimp ervaren door vraaguitval. Maar de IT-branche kan sterke groei ervaren door een toenemende vraag naar software, dataverkeer en cybersecurity.

Tabel 18. Verwachte volumegroei van de toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector J (j-o-j in % mutaties), Panteia, Rabobank, ABN-AMRO

	2020	2021
Toegevoegde waarde (%)		
I	3,1	4,2
II	3,1	0,3
III	2,6	3,6
IV	-0,1	2,1
Arbeidsvolume ontwikkeling in % (en banen in duizendtallen)		
I	2,1 (+11)	3,0 (+17)
II	2,1 (+11)	3,3 (+17)
III	1,7 (+9)	2,3 (+13)
IV	1,9 (+11)	0,3 (+2)
Overige schattingen toegevoegde waarde in %		
Rabobank	-2,0	3,0
ABN AMRO	-1,0	0,5

Algemeen beeld van de sector

- *Wisselende verwachtingen* - De verwachtingen voor de informatie- en communicatiesector zijn respectievelijk relatief gunstig en minder gunstig. Toenemende digitalisering en de introductie van 5G zijn twee belangrijke ontwikkelingen die leiden tot een groeiverwachting voor de laatste sector. De groei is ongelijk verdeeld binnen de informatie- en communicatiesector. De IT-branche kan sterke groei verwachten. Voor de verdere IT-sector zijn gevolgen niet eenduidig. Door thuiswerken ontstaat er meer vraag naar software, dataverkeer en cybersecurity. Maar het verkrijgen van hardware voor bijvoorbeeld IT-infrastructuur en de ontwikkeling van nieuwe toepassingen kan stuiten op onderbrekingen in internationale waardeketens. Drukkerijen, uitgevers, tv- en filmproducenten en telecom verwachten of ervaren een krimp. De acute krimp in de communicatiesector wordt veroorzaakt door daling van de advertentiemarkt sinds de invoering van de contactbeperkende maatregelen.
- *Solvabiliteitspositie* - De solvabiliteit van sector J staat voor de periode 2008-2014 gemiddeld op 46% is hier hiermee nagenoeg gelijk aan het gemiddelde van de totale economie (48%).
- *Arbeidsmarkt* - Het aandeel flexwerkers en zelfstandigen bedroeg in 2018 respectievelijk 16,1% en 21,2%.

Verwachtingen en signalen uit de sector

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector Informatie en communicatie

- Binnen de doorrekening van het CPB-scenario worden nauwelijks effecten verwacht voor sector J. Voor scenario I, II en III zijn de ontwikkelingen van de toegevoegde waarde nagenoeg gelijk aan de verwachte volumeontwikkeling volgens de CEP.

Overige analyses

- Op basis van een coronapandemie waarbij de huidige contactbeperkende maatregelen ongeveer 3 maanden van kracht blijven, wordt er een verlies van de bruto toegevoegde waarde geschat in de orde van -1% (ABN AMRO) a -2% (Rabobank) voor 2020. Alleen Rabobank voorziet nog een sterk herstel in 2021.

Signalen uit de sector

- *Uitgeverijen en omroepen*. Mediabedrijven waarvan het merendeel van de omzet wordt gerealiseerd middels verkoop van advertentieruimte (i.p.v. abonnementen) worden het hardst geraakt omdat bedrijven (adverteerders) die direct worden getroffen door de overheidsmaatregelen mediabestedingen intrekken. De advertentiemarkt is conjunctuurgevoelig: bedrijven kunnen snel besparen op advertenties en sponsoring. Daarnaast is adverteren in deze tijd minder van nut of wordt het als ongepast gezien.
    - Ter illustratie: De bruto mediabestedingen daalden in de week nadat de beperkende maatregelen zijn opgelegd met -40% voor radio, -30% voor dagbladen en -7% voor televisie ten opzichte van dezelfde week in 2019. In de radioadvertentiemarkt hebben vooral bedrijven in de horeca, toerisme en recreatie bestedingen ingetrokken. In de dagbladadvertentiemarkt gaat het om financiële diensten, transport en detailhandel. In de televisieadvertentiemarkt betreffen het supermarkten, detailhandel en meubelzaken. De impact op de laatstgenoemde deelmarkt zal groter zijn naarmate de maatregelen langer van kracht zijn.
- *Huis-aan-huisbladen en lokale publieke omroepen* zijn in hoge mate afhankelijk van advertentie-inkomsten en zijn daardoor in acute problemen gekomen. Uitgevers van 400 huis-aan-huisbladen schatten de gezamenlijke schade in op 1,8 tot 2,3 miljoen euro per week. De verwachting is dat een groot deel van deze weekkranten binnen enkele weken genoodzaakt is de activiteiten te stoppen. Lokale publieke omroepen schatten de gezamenlijke schade in op 300 tot 350 duizend euro per week en een eenmalige schade van 400 duizend euro. De Stichting Nederlandse Lokale Publieke Omroepen verwacht dat circa 20% van lokale omroepen over twee maanden de activiteiten moet staken vanwege financiële problemen.
- *De landelijke publieke omroep* wordt geraakt door teruglopende advertentie-inkomsten van de STER en door annulering van grote evenementen zoals Eurovisie Songfestival, Europese Kampioenschappen voetbal, Olympische Spelen en sportwedstrijden.
- *Productie en distributie*. Bedrijven die de productie van o.a. films, radio- en televisieprogramma's faciliteren hebben te maken met een vraaguitval van tussen 40% en 80% (afhankelijk van het type productie). Dit ten gevolge van annulering van evenementen en producties door o.a. omroepen. Freelancers en tijdelijke contracten zijn acuut gestopt maar er zijn zorgen over het vaste personeel.

K. Financiële dienstverlening

In lijn met de aannames voor de verschillende CPB-scenario's wordt de sector Financiële dienstverlening in de doorrekening met name stevig getroffen in scenario III en IV. In scenario III treed in 2021 slechts een zeer mager herstel op en in scenario IV is er ook in 2021 zelfs nog sprake van een forse krimp.

Tabel 19. Verwachte volumegroei van de toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector K (j-o-j in % mutaties), Panteia

	2020	2021
Toegevoegde waarde (%)		
I	-1,9	0,8
II	-2,7	1,7
III	-8,9	0,6
IV	-10,4	-5,8
Arbeidsvolume ontwikkeling in % (en banen in duizendtallen)		
I	-1,9 (-6)	0,5 (+2)
II	-1,9 (-6)	1,4 (+5)
III	-7,9 (-25)	-0,8 (-2)
IV	-9,6 (-31)	-10,8 (-31)

Algemeen beeld van de sector

- *Kerngegevens* - Volgens het CBS bedroeg de financiële dienstverlening 7,7% van het Nederlands bbp in 2018.
- *Verliezen door oninbare leningen* – Verliezen in de bankensector lopen op naarmate meer bedrijven in allerlei sectoren hun leningen niet meer kunnen betalen en failliet gaan. Daarnaast staat de winstgevendheid van banken al langer onder druk door de lage rente. Verder zien pensioenfondsen hun dekkingsgraden sterk dalen als gevolg van dalende aandelenkoersen waardoor de beleggingen van pensioenfondsen minder waard worden.
- *Arbeidsmarkt* - Het aandeel flexwerkers en zelfstandigen bedroeg in 2018 respectievelijk 11,8% en 19,1%.
- *Appreciatie solvabiliteitspositie* – Het Nederlandse bankwezen heeft een stuk betere uitgangspositie door hogere kapitaalratio's dan bij de kredietcrisis in 2008. Common Equity Tier 1 ratio's van 2019 zijn: ING (14,6%), ABN (18,1%), Rabo (15,8%), Volksbank (32,6%). Wel staat de winstgevendheid van banken al langer onder druk door de lage rente. De financiële positie van pensioenfondsen zijn stevig gedaald de afgelopen maanden door dalende beurskoersen.

Verwachtingen en signalen uit de sector

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector Financiële dienstverlening

- In lijn met de aannames voor de verschillende CPB-scenario's wordt de sector Financiële dienstverlening in de doorrekening met name stevig getroffen in scenario III en IV. In scenario III treed in 2021 slechts een zeer mager herstel op van 0,6% en in scenario IV is er ook in 2021 zelfs nog sprake van een forse krimp (-5,8%).
- In scenario III slaat onrust van reële economie over naar financiële instellingen, mede door onzekere situatie in andere Europese landen. Zwakkere instellingen in met name Zuid-Europa komen in problemen. Banken hebben met name te maken met liquiditeitsstress. Dekkingsgraden pensioenfondsen blijven langdurig laag. In scenario IV worden de portefeuilles van alle financiële instellingen geraakt als gevolg van het coronavirus. Ook gezonde instellingen kunnen in problemen komen. Er ontstaan zorgen over zowel solvabiliteit en liquiditeit van banken.

L. Verhuur en handel van onroerend goed

De doorberekende effecten voor de sector verhuur en handel van onroerend goed zijn van relatief beperkte omvang. Alleen in scenario III en IV doen er zich negatieve effecten voor van enige omvang. Het kan worden verwacht dat deze sector gemiddeld genomen ook wel wat vet op de botten heeft als gevolg van de zeer krappe woningmarkt de afgelopen jaren.

Tabel 20. Verwachte volumegroei van de toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector L (j-o-j in % mutaties), Panteia

	2020	2021
Toegevoegde waarde (%)		
I	2,3	2,5
II	-0,5	6,1
III	-3,1	1,5
IV	-2,9	-5,1
Arbeidsvolume ontwikkeling in % (en banen in duizendtallen)		
I	0,5 (0)	1,0 (1)
II	-0,6 (-1)	0,4 (0)
III	-5,5 (-6)	-1,0 (-1)
IV	-4,4 (-5)	-5,1 (-6)

Algemeen beeld van de sector

- *Kerngegevens* - Volgens Panteia is het aandeel van de toegevoegde waarde van de sector verhuur en handel van onroerend goed van aan de Nederlandse economie gelijk aan 7,7% van het Nederlands bbp.
- *Minder huurbetalingen en vraaguitval* – Sommige huurbetalingen worden uitgesteld en in andere gevallen niet betaald. Bedrijven die hun omzet zien kelderen vragen uitstel of afstel van huur aan voor hun bedrijfspand. Ook lopen de huurinkomsten sterk terug wanneer meerdere bedrijven failliet gaan. Dit geldt ook voor individuen die hun baan en inkomen verliezen. Daarnaast zal ook de vraag naar woningen afnemen waardoor het aantal transacties en de toegevoegde waarde voor de woningmarkt naar verwachting zal dalen.
- *Arbeidsmarkt* - In 2018 bedroeg het aandeel flexwerkers in de sector verhuur en handel van onroerend goed 15,2%. Het aandeel zelfstandigen bedroeg 21,2%.
- *Solvabiliteitspositie* – Het is evident dat deze sector de afgelopen jaren flink heeft kunnen profiteren van een zeer krappe woningmarkt en sterk stijgende woningprijzen. Daarom kan worden verwacht dat deze sector gemiddeld genomen flink wat vet op de botten heeft.

Verwachtingen en signalen uit de sector

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector verhuur en handel van onroerend goed

- De doorberekende effecten voor de sector verhuur en handel van onroerend goed zijn van relatief beperkte omvang. Alleen in scenario III en IV doen er zich negatieve effecten voor van enige omvang.
- De sector is relatief veel in het nieuws vanwege conflicten tussen pandeigenaren en ondernemingen die deze gebouwen huren als bedrijfspand. Wanneer meer ondernemingen in liquiditeitsproblemen komen of het aantal faillissementen verder toeneemt, is het te verwachten dat de huurinkomsten ook sterker zullen dalen. De maatregelen van de overheid dempen dit effect wel.

M. Advisering, onderzoek en overige specialistische zakelijke dienstverlening

De sector specialistische zakelijke diensten wordt tamelijk stevig geraakt volgens de doorrekening met gemiddelde negatieve effecten ten opzichte van de rest van de sectoren. Op 16 april jl. maakte het CBS wel bekend dat de sector specialistische zakelijke diensten het op een-na-meeste aantal verklaarde faillissementen in week 15 had ten opzichte van andere sectoren. Dat betreft vooralsnog dus wel enkel die week.

Tabel 21. Verwachte volumegroei van de toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector M (j-o-j in % mutaties), Panteia, Rabobank, ABN-AMRO

	2020	2021
Toegevoegde waarde (%)		
I	-0,1	3,6
II	-5,3	0,2
III	-8,3	2,5
IV	-6,3	-3,4
Arbeidsvolume ontwikkeling in % (en banen in duizendtallen)		
I	-0,2 (-4)	2,7 (+32)
II	-4,3 (-53)	4,8 (+50)
III	-6,7 (-84)	1,9 (+21)
IV	-6,0 (-73)	-4,1 (-49)
Overige schattingen toegevoegde waarde in %		
Rabobank	-6,0	4,0
ABN AMRO	-4,0	0,5

Algemeen beeld van de sector

- *Kerngegevens* - In 2018 bedroeg alle zakelijke dienstverlening (M-N) 15,1% van het Nederlands bbp (CBS).
- *Vraaguitval* – De specialistische zakelijke dienstverlening – waaronder accountancy, advocatuur, consultancy en reclamebureaus – krijgen door de economische neergang mogelijk minder nieuwe adviesopdrachten. De zakelijke diensten hebben in vergelijking met andere sectoren echter meer aanpassingsmogelijkheden. Veel werkzaamheden kunnen door middel van thuiswerken doorgaan.
- *Arbeidsmarkt* - Het aandeel flexwerkers en zelfstandigen bedroeg in 2018 respectievelijk 12,1% en 38,2%. Binnen de zakelijke dienstverlening heeft het coronavirus veruit de grootste impact op de flexibele werknemers. Doordat veel bedrijven noodgedwongen sluiten of minder werk hebben wordt het flexibele personeel, waaronder uitzendkrachten, als eerste naar huis gestuurd.
- *Solvabiliteitspositie* – het onderdeel 'administratieve en ondersteunende dienstverlening', van de sector 'specialistische zakelijke diensten', heeft een bovengemiddelde solvabiliteitspositie in vergelijking andere Europese landen. Hetzelfde geld voor de liquiditeitspositie. Ook was het over de periode 2008-2014 een van de meest winstgevende Nederlandse sectoren.

Verwachtingen en signalen uit de sector

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector specialistische zakelijke diensten

- De sector specialistische zakelijke diensten wordt tamelijk stevig geraakt volgens de doorrekening met gemiddelde negatieve effecten ten opzichte van de rest van de sectoren.
- Op 16 april jl. maakte het CBS wel bekend dat de sector Specialistische zakelijke diensten het op een-na-meeste aantal verklaarde faillissementen in week 15 had ten opzichte van andere sectoren. Dat betreft vooralsnog dus wel enkel die week.

Overige analyses

- De Rabobank en ABN AMRO verwachten een tamelijk stevige daling van de toegevoegde waarde in 2020 van respectievelijk 6% en 4%. Deze krimp komt vooral door vraaguitval in ondersteunende diensten, zoals accountancy, belastingadvisering, architecten en veterinaire dienstverlening, reclame en marktonderzoek en industrieel ontwerp. Beide banken verwachten herstel in 2021, al is de Rabobank positiever dan ABN AMRO en Panteia.

N. Niet-specialistische zakelijke diensten en verhuur van roerende goederen

Volgens de doorrekening wordt de sector niet-specialistische zakelijke diensten zeer zwaar geraakt. Na de horeca en de cultuur en recreatiesector wordt deze sector gemiddeld over de scenario's het hardst geraakt van alle sectoren. Opvallend is ook dat de doorrekening van Panteia een negatiever beeld laat zien dan de schatting van Rabobank voor deze sector.

Tabel 22. Verwachte volumegroei van de toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector N (j-o-j in % mutaties), Panteia, Rabobank, ABN-AMRO

	2020	2021
Toegevoegde waarde (%)		
I	-4,4	3,5
II	-14,9	-0,3
III	-18,5	1,2
IV	-16,6	-4,1
Arbeidsvolume in % (en banen in duizendtallen)		
I	-2,6 (-39)	2,8 (+43)
II	-10,4 (-159)	2,8 (+36)
III	-12,3 (-183)	0,8 (+11)
IV	-13,4 (-200)	-4,8 (-58)
Overige schattingen toegevoegde waarde in %		
Rabobank	-10,0	1,0
ABN AMRO	N.v.t.	N.v.t.

Algemeen beeld van de sector

- *Kerngegevens* - In 2018 bedroeg alle zakelijke dienstverlening (M-N) 15,1% van het Nederlands bbp (CBS).
- *Sterke vraaguitval* - Binnen de niet-specialistische zakelijke dienstverlening worden vooral de uitzend- en reisbureaus geraakt. Uitzendbureaus die actief zijn in sectoren die de virusuitbraak raakt, zien hun inkomsten snel teruglopen omdat opdrachtgevers de uitzendkrachten niet meer oproepen. Uitzendbureaus kunnen een beroep doen op de Tijdelijke Noodmaatregel Overbrugging voor Werkbehoud (NOW). Veel uitzendcontracten worden mogelijk beëindigd. Hiernaast is verhuur een sector die sterk gerelateerd is aan andere sectoren. Vraaguitval in toerisme zal bijvoorbeeld ook tot vraaguitval leiden bij aanbieders voor de verhuur van campers en personenauto's.
- *Arbeidsmarkt* - Het aandeel flexwerkers en zelfstandigen bedroeg in 2018 respectievelijk 32,8% en 15,2%. Binnen de zakelijke dienstverlening heeft het coronavirus veruit de grootste impact op de flexibele werknemers. Doordat veel bedrijven noodgedwongen sluiten of minder werk hebben wordt het flexibele personeel, waaronder uitzendkrachten, als eerste naar huis gestuurd.
- *Solvabiliteitspositie* – De recreatiesector die sterk verweven is met de sector niet-specialistische zakelijke diensten, was over de periode 2008-2014 een van de meest winstgevende sectoren. De solvabiliteitspositie lag rond het Europese gemiddelde. De liquiditeitspositie was beduidend slechter dan het Europees gemiddelde.

Verwachtingen en signalen uit de sector

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector niet-specialistische zakelijke diensten

- Volgens de doorrekening wordt de sector niet-specialistische zakelijke diensten zeer zwaar geraakt. Na de horeca en de cultuur en recreatiesector wordt deze sector gemiddeld over de

scenario's het hardst geraakt van alle sectoren. Door de sterke verwevenheid met toerisme en de recreatiesector zijn wel grote negatieve effecten te verwachten.
- Opvallend is ook dat de doorrekening van Panteia een negatiever beeld laat zien dan de schatting van Rabobank.

Overige analyses
- De Rabobank verwachte een sterke daling van de toegevoegde waarde in 2020 van 10,0% met een zeer beperkt herstel in 2021 van 1,0%. De sector wordt hard geraakt en faillissementen limiteren krachtig herstel.
- Geringe groeidaling bij beveiliging en opsporing en facility management (N80-82). Substantiële groeidaling bij de verhuur en lease van auto's (N77). Zeer sterke groeidaling bij arbeidsbemiddeling en reisbemiddeling (N78-79).

O. Openbaar bestuur en overheidsdiensten

In de sector openbaar bestuur en overheidsdiensten kan een relatief groot deel van de werkzaamheden thuis voortgezet worden. Hierdoor is de verwachte impact op de sector relatief gering. Dit is niet het geval voor zelfstandige bestuursorganen op gebied van wegen. Daar zijn volumedalingen te observeren, doordat het werkzaamheden stilliggen en door spillovers vanuit andere sectoren.

Tabel 23. Verwachte volumegroei van de toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector O (j-o-j in % mutaties), Panteia

	2020	2021
Toegevoegde waarde (%)		
I	1,5	1,9
II	1,5	3,9
III	1,5	3,0
IV	1,5	2,4
Arbeidsvolume in % (en banen in duizendtallen)		
I	1,8 (+14)	1,9 (+15)
II	1,8 (+14)	1,9 (+15)
III	1,8 (+14)	1,9 (+15)
IV	1,8 (+14)	1,2 (+9)

Algemeen beeld van de sector

- *Thuis werken* - Deze sector kan veelal tijdens de coronacrisis doorwerken omdat veel werkzaamheden thuis kunnen worden uitgevoerd. Werkzaamheden buitenshuis, zoals de politie op straat, zullen anders vormgegeven moeten worden.
- *Overheidsfinanciën* - Via automatische stabilisatie zullen de overheidsinkomsten afnemen en de uitgaven toenemen.
- *Arbeidsmarkt* - Het aandeel flexwerkers en zelfstandigen bedroeg in 2018 respectievelijk 10,9% en 1,0%. Het effect op de arbeidsmarkt zal op de korte termijn beperkt zijn. Mocht de crisis langer aanhouden, dan is het waarschijnlijk dat de vraag naar arbeid omlaag zal gaan en de overheid minder personeel in dienst zal nemen. Dit heeft vooral gevolgen voor nieuwe instromers en werknemers met een tijdelijk contract.

Verwachtingen en signalen uit de sector

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector openbaar bestuur en overheidsdiensten

- In 2020 is ongeacht van het scenario de verwachte impact op de sector gering. De verwachte volumegroei en toename in arbeidsvolume wijken niet af van de verwachtingen van het CEP.
- Ook in 2021 groeit de toegevoegde en werkgelegenheid. De volumegroei neemt relatief sterk toe onder scenario II, III en IV. De verwachte groei in arbeidsvolume zet bijna identiek door aan 2020 in scenario I-III. Slechts in scenario IV zwakte het verwachte werkgelegenheidseffect ten opzichte van 2021 af.

Signalen uit de sector

- Bij zelfstandige bestuursorganen op het gebied van wegen zijn flinke verliezen zichtbaar. Het CBR heeft te maken met een groot verlies aan inkomsten omdat er geen praktijk- en theorie-examens meer worden afgenomen. De komende maand is er al sprake van een tekort van € 17 miljoen. Bij de RDW is ook sprake van een daling van inkomsten (naar schatting € 20 miljoen minder in 2020), onder andere door een lager aantal tenaamstellingen (waaraan een tarief is gekoppeld) als gevolg van het instorten van de markt voor nieuwe en tweedehands voertuigen.

P. Onderwijs

Het onderwijs wordt verhoudingsgewijs minder hard geraakt. Wel heeft de coronacrisis impact op de gang van zaken, omdat gewisseld moet worden van klassikaal naar digitaal lesgeven. Op de lange termijn kunnen de gevolgen groter zijn, omdat leerachterstanden kunnen leiden tot minder kansengelijkheid.

Tabel 24. Verwachte volumegroei van de toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector P (j-o-j in % mutaties), Panteia, Rabobank, ABN-AMRO

	2020	2021
Toegevoegde waarde (%)		
I	0,4	1,1
II	0,5	0,9
III	-0,4	1,5
IV	0,2	0,8
Arbeidsvolume in % (en banen in duizendtallen)		
I	0,8 (+5)	1,2 (+8)
II	0,3 (-2)	0,7 (+6)
III	-1,1 (-9)	0,1 (0)
IV	0,5 (0)	-1,0 (-8)
Overige schattingen toegevoegde waarde in %		
Rabobank	1,0	3,0
ABN AMRO	N.v.t.	N.v.t.

Algemeen beeld van de sector

- *Kerngegevens* – De onderwijssector wordt verhoudingsgewijs minder hard geraakt. De impact op de gang van zaken is echter groot: er is een verschuiving van klassikaal naar online lesgeven. De economische gevolgen hiervan voor de sector zelf zijn te overzien.
- *Teruglopende inkomsten* - Instellingen in het hoger onderwijs hebben te maken met teruglopende inkomsten uit private activiteiten. Hier kunnen zij geen compensatie voor krijgen omdat publieke inkomsten ook worden meegerekend in de bepaling van het omzetverlies.
- *Kansenongelijkheid* - Daarnaast hebben scholen kosten aan digitaliseringen en het faciliteren van onderwijs op afstand. Niet alle kinderen hebben toegang tot afstandsonderwijs door het gebrek aan de benodigde apparatuur of goede internetverbindingen. Ook zijn er kosten voor het inhalen van achterstanden en het tegengaan van kansenongelijkheid. Denk aan aanvullende zomer- en herfstscholen.
- *Vooral lange termijn gevolgen* - In alle onderwijssectoren kan sprake zijn van extra uitval, zittenblijven of studievertraging. Voor de economie zijn er vooral op de lange termijn gevolgen. Een generatie met een leerachterstand en groeiende kansenongelijkheid leidt tot onbenut arbeidspotentieel, en hogere ziektekosten kosten en kosten voor sociale zekerheid.
- *Arbeidsmarkt* - Het aandeel flexwerkers en zelfstandigen bedroeg in 2018 respectievelijk 18,2% en 11,1%.

Verwachtingen en signalen uit de sector

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector bouwnijverheid

- Panteia gaat in bijna alle scenario's uit van een (beperkte) toename in toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020. Alleen in scenario III neemt de toegevoegde waarde met -0,4% en het arbeidsvolume met -1,1% af in 2020. In 2021 neemt de toegevoegde waarde in alle scenario's toe. Ook het arbeidsvolume neemt in 2020 in alle scenario's, behalve scenario IV (-1,0%), toe.

Overige analyses

- Op basis van een coronapandemie waarbij de huidige maatregelen ongeveer 3 maanden van kracht blijven, verwacht de Rabobank geen afname in toegevoegde waarde in 2020, maar een toename van 1,0%. In 2021 bedraagt de toename zelfs 3,0%.

Signalen uit de sector

- *Rijschoolbranche (P85).* De autorijschoolbranche levert van rijinstructies voor verschillende typen voertuigen. Een grove inschatting van de branche zelf is een inkomstenderving per maand van ruim 54 mln. euro. Alle typen rijonderricht zijn hierin meegenomen.

Q. Gezondheid- en welzijnszorg

De zorgsector is volgens de doorrekening van Panteia een van de weinige sectoren die kan rekenen op een positieve groei van de toegevoegde waarde dit jaar. Per saldo zal de extra benodigde productie in de zorg als gevolg van het coronavirus dus naar verwachting groter zijn dan de hoeveelheid zorg die verhinderd wordt door de maatregelen of door verdringing door andere zorg. De verwachte positieve groei van de zorg komt voor 2020 vrij goed overeen met de raming van Rabobank.

Tabel 25. Verwachte volumegroei in toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector Q (j-o-j in % mutaties), Panteia, Rabobank, ABN-AMRO

	2020	2021
Toegevoegde waarde (%)		
I	2,3	3,9
II	3,7	9,9
III	3,7	3,6
IV	3,7	1,1
Arbeidsvolume in % (en banen in duizendtallen)		
I	2,1 (+40)	3,3 (+58)
II	3,1 (+55)	3,2 (+63)
III	3,1 (+55)	3,3 (+60)
IV	3,1 (+55)	2,6 (+47)
Overige schattingen toegevoegde waarde in %		
Rabobank	3,0	2,0
ABN AMRO	N.v.t.	N.v.t.

Algemeen beeld van de sector

- *Kerngegevens* - Volgens Panteia is het aandeel van de toegevoegde waarde van de zorgsector aan de Nederlandse economie gelijk aan 9% van het Nederlands bbp. Lastig is dat de sector volgens de SBI-indeling breed getrokken wordt, inclusief ook kinderopvang en kappers.
- *Toename zorgvraag* – De gezondheids- en welzijnszorg staat tijdens deze gezondheidscrisis sterk onder druk. De ziektelast als gevolg van de uitbraak zorgt voor een sterke toename van de zorgvraag. Ook het ziekteverzuim onder zorgmedewerkers loopt op. Hierdoor worden er meer medewerkers ingezet: verloven worden ingetrokken en er wordt een beroep gedaan op verpleegkundigen en artsen die momenteel niet meer of nog niet beschikken over de juiste registratie, zoals recent gepensioneerden of studenten die hun coschappen lopen. Ook zijn grote hoeveelheden beschermingsmiddelen nodig. In hoeverre alle overuren en extra materialen ook zorgen voor extra omzet hangt ervan af in welke mate deze extra zorg declarabel is.
- *Zorg op pauze* - Tegelijkertijd staat de geplande zorg voor een deel op pauze. Dit geldt bijvoorbeeld voor heup- en knieoperaties en bevolkingsonderzoeken. Praktijken zoals die voor mondzorg of fysiotherapie zijn vanwege de afstandsvoorschriften gesloten of beperkt tot de hoogstnoodzakelijke activiteiten. De uitgestelde zorgvraag moet op een later moment worden ingehaald. In de welzijnssector vindt een verschuiving plaats van fysiek naar telefonisch en digitaal contact. Voor bijvoorbeeld kappers bestaat er echter geen digitaal alternatief. Kinderdagverblijven hebben hun deuren gesloten.
- *Arbeidsmarkt* - Het aandeel flexwerkers en zelfstandigen bedroeg in 2018 respectievelijk 17,4% en 10,8%.
- *Solvabiliteitspositie* – De gezondheidszorg en sociale zorg sector was over de periode van 2008-2014 zowel de meest winstgevende als liquide sector, en staken op die onderdelen ook sterk

boven het Europees gemiddelde uit. Daarnaast was de solvabiliteitspositie ook bovengemiddeld.

Verwachtingen en signalen uit de sector

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector Gezondheids- en Welzijnszorg

- De zorgsector is volgens de doorrekening van Panteia een van de weinige sectoren die kan rekenen op een positieve groei van de toegevoegde waarde dit jaar. Per saldo zal de extra benodigde productie in de zorg als gevolg van het coronavirus dus naar verwachting groter zijn dan de hoeveelheid zorg die verhinderd wordt door de maatregelen of door verdringing door andere zorg.
- De verwachte positieve groei van de zorg komt voor 2020 vrij goed overeen met de raming van Rabobank. Voor 2021 geeft de doorrekening van Panteia echter een stuk sterke groei aan dan de raming van Rabobank.

Overige analyses

- De Rabobank verwacht per saldo in de zorg in 2020 een sterkere groei dan eerder verwacht. De verwachte groei voor 2020 is 3,0%.

Specifieke sectorale ontwikkelingen

- Voor de Universitair Medische Centra geldt dat hun (economische) activiteiten ingrijpend zijn veranderd door de pandemie. Een aanzienlijk deel van het onderzoek in de umc's betreft onderzoek waarbij patiënten betrokken zijn (onderzoek naar behandelingen en of andere interventies). Veel klinisch onderzoek wordt uitgevoerd door artsen, die nu in de kliniek worden ingezet voor zorgtaken. Post-corona zal de reguliere zorg een achterstand moeten wegwerken voordat het onderzoek hervat kan worden. Voor het medisch onderzoek geldt dan ook een versterkt na-ijl effect bij het heropstarten van de activiteiten.

R. Cultuur, sport en recreatie

De cultuur-, sport- en recreatiesector wordt hard geraakt door de coronacrisis. Culturele instellingen hebben net als de horeca de deuren moeten sluiten. Dit leidt in alle scenario's tot een aanzienlijke krimp in toegevoegde waarde. Daarnaast is een grote kwetsbaarheid het relatief grote aandeel zelfstandigen en flexwerkers. Deze werknemers verliezen in tijden van crisis relatief snel hun baan, zoals ook de cijfers van Panteia aantonen.

Tabel 26. Verwachte volumegroei in toegevoegde waarde en arbeidsvolume in 2020 en 2021 voor sector R-U (j-o-j in % mutaties), Panteia

	2020	2021
Toegevoegde waarde (%)		
I	-11,3	5,8
II	-29,7	6,5
III	-31,7	3,0
IV	-26,1	-4,1
Arbeidsvolume in % (en banen in duizendtallen)		
I	-7,4 (-25)	5,3 (+58)
II	-20,0 (-68)	3,5 (+63)
III	-21,0 (-71)	1,6 (+60)
IV	-16,9 (-58)	-3,0 (+47)

Algemeen beeld van de sector

- *Kerngegevens* – In 2018 bedroeg cultuur, sport en recreatie (R) samen met overige dienstverlening (S) 2,3% van het bbp. De culturele sector heeft door de coronacrisis een omzetderving van en 88 miljoen per week. Net als horeca zijn alle culturele instellingen gesloten (bijvoorbeeld bioscopen, theater, musea, bibliotheken). Dat is tot 1 juni een bedrag van 969 miljoen[8]. Bij gesubsidieerde instellingen is uitgegaan van de gederfde inkomsten uit de markt (recette, horeca etc.) en doorlopende subsidies (coulancebeleid overheden). De culturele sector is sterk conjunctuurgevoelig. Het aantal pin-transacties bij ING daalde bijvoorbeeld op dinsdag 17 maart met 88% in de vrijetijdssector t.o.v. dezelfde dinsdag een jaar geleden. De culturele en creatieve sector is te verdelen in drie deelsectoren: (1) kunsten en erfgoed, (2) media- en entertainmentindustrie en (3) creatieve en zakelijke diensten (o.a. architecten- en reclamebureaus en industrieel design).
- *Vraag- en aanboduitval* - Culturele en creatieve bedrijven hebben naast subsidie een belangrijke bron van inkomsten uit tickets, merchandise en horeca. Deze bron van inkomsten valt door de expliciete sluiting van alle culturele instellingen geheel weg. De culturele sector kenmerkt zich door een grote mate van voorfinanciering. Festivals, tentoonstellingen en voorstellingen worden van tevoren uitgewerkt en gefinancierd. De investeringen moeten vervolgens in een korte tijd worden terugverdiend via ticketverkoop. Deze investeringen worden nu niet terugverdiend en de kans is klein dat tentoonstellingen en voorstellingen op een later moment worden ingehaald. Later staan andere voorstellingen en tentoonstellingen vast. Daarnaast kan men kan niet twee keer per avond naar het theater. Het is mogelijk dat cultuurbezoekers ook in het nieuwe culturele seizoen terughoudend zijn en het coronavirus tot vraaguitval leidt. Aangezien instellingen weinig reserves hebben en veel vaste lasten (verzekeringen van kunstwerken, gebouwhuur) gewoon doorlopen, ontstaan er bij verschillende instellingen liquiditeitsproblemen.
- *Arbeidsmarkt* - Het aandeel flexwerkers en zelfstandigen bedroeg in 2018 respectievelijk 23,6% en 40,7%. Vooral veel zzp'ers en vrijwilligers werken in deze sector. De arbeidsinzet voor deze productie was 320.000 arbeidsjaren. Dat is 4,5% van de totale werkgelegenheid in Nederland.

[8] Onderzoek hiervoor is uitgevoerd door OCW i.s.m. SiRM op basis van o.a. gegevens CBS.

- *Solvabiliteitspositie* - De solvabiliteitspositie van deze sector in Nederland is ietwat zwakker dan die van Oostenrijk, België, Spanje, Frankrijk en Duitsland. Tussen 2008 en 2014 had deze sector in vergelijking met andere SBI-sectoren een relatief zwakke solvabiliteitspositie.

Verwachtingen en signalen uit de sector

Doorrekening van de CPB-scenario's voor de sector cultuur, sport en recreatie

- De negatieve effecten op de sector cultuur, sport en recreatie zijn significant in 2020: Panteia gaat uit van meer dan -26% verlies aan toegevoegde waarde in drie scenario's. Het arbeidsvolume neemt daarnaast in 2020 af met minstens 16% in 3 scenario's. In 2020 herstelt de sector in de eerste drie scenario's, maar zeer krachtig herstel blijft uit omdat consumptie vaak niet ingehaald wordt.

Overige analyses, signalen uit de sector en toelichting op enkele sectoren in tabel 27

- De signalen uit de sector komen overeen met de cijfers van Panteia.
- Podiumkunsten: alle podia zijn gesloten. Door sluiting horeca zijn er ook geen optredens. Meegenomen is derving inkomsten uit recette en horeca (CBS podiumkunsten). Bij de vrije theaterproducenten vindt de dekking plaats via de recettes, die als schadebedrag zijn opgenomen. Aanname is dat het seizoen loopt van september tot en met juni. Meegenomen is ook de omzet uit optredens in de horeca (CBS Satelliet).
- Monumenten: veel monumenten die niet als woonhuis gebruikt worden zijn gesloten voor bezichtiging of kunnen niet meer gebruikt voor verhuur. Er zijn naar een ruwe schatting 1000 monumenten (zoals kastelen, gebouwen, historische parken) die hierdoor gesloten zijn en publieksinkomsten missen.
- Architecten en ontwerp: ook dit deel van de creatieve zakelijke dienstverlening wordt getroffen al kan het meeste werk op kortere termijn doorgaan. Aanname is een reductie van 20% van de omzet (CBS Satelliet, Opgave BNA).

Tabel 27. Omzetverlies in de culturele sector

Culturele sector	Omzetverlies tot 1 juni (mln. euro)
Podiumkunsten	211
Beeldende kunst	14
Film	75
Festivals (alle disciplines)	203
Openbare bibliotheken	2
Boekhandels	21
Musea	88
Monumenten	22
Archeologie	6
Amateurkunst	11
Cultuureducatie	49
Architectuur/ontwerp	163
Scheppende kunsten (zelfstandigen)	104
Totaal	**969**

Bron: CBS in samenwerking met SiRM

Bijlage: top 15 sectoren die de grootste krimp in toegevoegde waarde ervaren per scenario

Tabel 1. 15 sectoren die de grootste krimp van toegevoegde waarde ervaren in scenario 1

	2020 (mutatie t.o.v. CEP)		2021 (mutatie t.o.v. niveau 2020)	
	Ontwikkeling toegevoegde waarde (%)	Ontwikkeling banen (duizendtallen)	Ontwikkeling toegevoegde waarde (%)	Ontwikkeling banen (duizendtallen)
1. cultuur, recreatie en overige diensten	-13,0	-27	5,8	17
2. horeca	-13,0	-54	5,8	26
3. metaalindustrie	-7,9	-25	8,7	14
4. niet-specialistische zakelijke diensten	-6,0	-57	3,5	43
5. landbouw, bosbouw en visserij	-5,3	-2	3,4	0
6. groothandel en handelsbemiddeling	-4,7	-34	5,1	39
7. transportsector	-4,5	-30	3,6	22
8. voedings-, genotmiddelenindustrie	-3,8	-3	1,6	2
9. detailhandel (niet in auto's)	-3,1	-33	3,1	37
10. chemie	-2,3	-3	4,0	2
11. specialistische zakelijke diensten	-2,3	-24	3,6	32
12. autohandel en -reparatie	-1,9	-6	3,3	3
13. overige industrie	-1,6	-1	5,3	12
14. zorg	-1,4	-15	3,9	58
15. delfstoffenwinning	-1,1	0	-12,4	-2

Tabel 2. 15 sectoren die de grootste krimp van toegevoegde waarde ervaren in scenario 2

	2020 (mutatie t.o.v. CEP)		2021 (mutatie t.o.v. niveau 2020)	
	Ontwikkeling toegevoegde waarde (%)	Ontwikkeling banen (duizendtallen)	Ontwikkeling toegevoegde waarde (%)	Ontwikkeling banen (duizendtallen)
1. horeca	-31,8	-137	9,9	23
2. cultuur, recreatie en overige diensten	-31,4	-69	6,5	10
3. niet-specialistische zakelijke diensten	-16,5	-178	-0,3	36
4. groothandel en handelsbemiddeling	-12,4	-64	8,2	42
5. transportsector	-12,0	-58	3,0	37
6. metaalindustrie	-11,3	-46	2,1	22
7. landbouw, bosbouw en visserij	-9,8	-18	2,7	16
8. voedings-, genotmiddelenindustrie	-8,0	-15	5,2	8
9. specialistische zakelijke diensten	-7,5	-73	0,2	50
10. detailhandel (niet in auto's)	-7,2	-59	10,3	42
11. chemie	-5,8	-13	-1,4	4
12. autohandel en -reparatie	-5,7	-9	1,1	5
13. verhuur en handel van onroerend goed	-2,8	-2	6,1	0
14. overige industrie	-2,6	-21	-1,6	0

15. **bouw**	-1,4	-37	3,8	26

Tabel 3. 15 sectoren die de grootste krimp van toegevoegde waarde ervaren in scenario 3

	2020 (mutatie t.o.v. CEP)		2021 (mutatie t.o.v. niveau 2020)	
	Ontwikkeling toegevoegde waarde (%)	Ontwikkeling banen (duizendtallen)	Ontwikkeling toegevoegde waarde (%)	Ontwikkeling banen (duizendtallen)
1. **horeca**	-34,0	-144	4,3	9
2. **cultuur, recreatie en overige diensten**	-33,5	-73	3,0	4
3. **niet-specialistische zakelijke diensten**	-20,1	-202	1,2	11
4. **groothandel en handelsbemiddeling**	-17,3	-90	3,6	24
5. **transportsector**	-15,8	-77	4,0	18
6. **metaalindustrie**	-15,4	-62	-4,1	7
7. **landbouw, bosbouw en visserij**	-14,6	-32	4,7	-4
8. **specialistische zakelijke diensten**	-10,6	-104	2,5	21
9. **voedings-, genotmiddelenindustrie**	-10,6	-22	2,8	4
10. **chemie**	-10,5	-22	6,8	3
11. **detailhandel (niet in auto's)**	-9,4	-83	1,6	27
12. **autohandel en -reparatie**	-7,9	-12	2,5	1
13. **financiële dienstverlening**	-7,2	-20	0,6	-2
14. **overige industrie**	-6,1	-35	2,0	4
15. **verhuur en handel van onroerend goed**	-5,4	-7	1,5	-1

Tabel 4. 15 sectoren die de grootste krimp van toegevoegde waarde ervaren in scenario 4

	2020 (mutatie t.o.v. CEP)		2021 (mutatie t.o.v. niveau 2020)	
	Ontwikkeling toegevoegde waarde (%)	Ontwikkeling banen (duizendtallen)	Ontwikkeling toegevoegde waarde (%)	Ontwikkeling banen (duizendtallen)
1. **horeca**	-28,6	-142	-6,5	-22
2. **cultuur, recreatie en overige diensten**	-27,9	-59	-4,1	-9
3. **niet-specialistische zakelijke diensten**	-18,2	-219	-4,1	-58
4. **metaalindustrie**	-16,5	-54	-2,9	-28
5. **landbouw, bosbouw en visserij**	-16,1	-26	1,9	-20
6. **groothandel en handelsbemiddeling**	-15,8	-82	-6,1	-41
7. **transportsector**	-15,6	-74	-3,5	-27
8. **chemie**	-13,7	-20	-7,6	-22
9. **overige industrie**	-12,8	-24	-3,3	-35
10. **financiële dienstverlening**	-8,7	-25	-5,8	-31
11. **specialistische zakelijke diensten**	-8,5	-93	-3,4	-49
12. **detailhandel (niet in auto's)**	-6,6	-60	-3,7	-17
13. **voedings-, genotmiddelenindustrie**	-6,4	-20	-4,4	-12
14. **autohandel en -reparatie**	-5,9	-11	-1,1	-9

14. **detailhandel (niet in auto's)**	-4,5	- 35	-3,7	- 17